

TÉRKÉPEK A FÉLHOLD ÁRNYÉKÁBÓL

(L.F.Marsigli és J.C.Müller kéziratoss térképei)

A háború virágai

A XVII-XVIII. század fordulója táján Magyarország egész Európára kiható történelmi események színtere volt: az 1683-1699-ig tartó háborúban a keresztény nyugat végérvényesen szertefoszlatta az Oszmán Birodalomnak Bécs felé irányuló hódító terveit. A háborúban és az azt megelőző 150 évig tartó török hódoltság alatt a legtöbbit szenvedett Magyarország fellelegzett: kezdődhetett a Hungaria Nova¹, az Új Magyarország építése.

A felszabadító háború azonban nemcsak egy új ország építésének, hanem az ország - tudományos, katonai, politikai és gazdasági-kereskedelmi szempontból fontos - új térképi megjelenítésének feltételét is megteremtette.

Ez egy szerencsés véletlennek volt köszönhető: az osztrák hadseregben szolgáló egyik olasz tiszt, Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730) - aki történetünk egyik hőse lévén, még sokszor szóba kerül -, nemcsak katonaként, hanem tudósként is a legmagasabb csúcsokat célozta meg: az angol Royal Society tagjaként Magyarországnak, a nyugat számára a török megszállás miatt terra incognita-nak új térképét kívánta megteremteni. Így azoknak a mappáknak a másodpéldányát, amelyeket a bécsi hadvezetés számára kartográfusával, Johann Christoph Müllerrel (1673-1721) rajzoltatott, megőrizte, és így nem tűntek el a titkos haditervek és dokumentumok süllyesztőjében. Ezek birtokában Müller 1702-1703-ban egy sor olyan térképet rajzolt, amelyek őt is, és készítettőjét is halhatatlanná tették. Ez az egyetlen év, amelyet Müller Nürnbergben kizárólag térképraajzolással töltött el, szürethez hasonlítható. A megelőző hat évben alkotott számos térkép, valamint terepfelmérési eredmény és csillagászati észlelés birtokában egyre másra alkotta meg a jobbnál jobb, szebbnél szebb mappáit: a karlócai békekötést követően² rögzített határokat és azok mentét 2-2 óra járásnyi szélességben rögzítő, 39 szelvényesként ismert határtérképét, a Magyar Királyság országainak térképeit és a kortársai által is megcsodált Duna-térképeket. Ezek nagy része mégsem vált soha publikussá. Töredéke is csak 1726-ban jelent meg Marsigli Duna-monográfiájában. Mégis pusztán ezek, és az 1709-ben megjelent Magyarország-térképe alkotójuknak hírt, s nevet szerzett.

Az igazságot sérteneink meg azonban, ha elmulasztanánk kihangsúlyozni, hogy ez a nagyszerű kartográfiai teljesítmény nem kizárólag Müller javára írandó. A háború alatt és az azt követő határkijelölés során számos hadmérnök működött közre felmérések és vázlatrajzok készítésével, nem beszélve azokról a feljegyzésekről, amelyeket Marsigli bocsátott rendelkezésére. Ezek segítségével készítette el a térképek vázlatos rajzát (impúrumát), majd miután

1 Bél Mátyás nevezi így a karlócai békeszerződés utáni "új" Magyarországot a *Notitia Hungariae Novae geographico historica* című művének címében (I-V. Bécs, 1735-1742).

2 1699-1701.

ezt Marsigli véleményezte, a tisztázati példányt. Az előbbiek név nélkül a bolognai Marsigli-hagyatékban sorakoznak szép rendben. A kutatók többnyire úgy ismerik ezeket a lapokat, mint Marsigli térképeit, miként az iratokat is, mint az ő iratait. Pedig a valóság ennél sokkal összetettebb.

Katalógusunk közreadásával ennek a feldolgozatlan anyagnak egy részében szeretnénk rendet tenni. Hisszük, hogy munkánk nemcsak a térképek területén segít majd jobban eligazodni, hanem megteremti annak feltételét is, hogy árnyaltabban rajzolhassuk meg mind Marsigli, mind pedig Müller tudós-portróját.

A munkában segítségünkre volt ugyan a Marsigli-hagyaték 1928-ban összeállított katalógusa,³ de valójában Müller levelei mutatták meg azt az ösvényt, amelyet megjárva Marsigli térkép-hagyatékának nagy egészét áttekinthettük. Ezek alapján indultunk el részben a Duna-monográfia keletkezéséről feltáró,⁴ részben pedig a jelen kötetben leírt térképek azonosításának útján. Az évek során megismertük Müller csillagászati észleléseinek eredményeit, magyarországi útjait, Marsigli mellett betöltött szerepét, stílusát, szóhasználatát, kézírását, helyesírását, észjárását. Sokszor ezek a specifikumok segítettek a nemegyszer egészen valószínűtlennek tűnő esetekben is kimondani, hogy az a bizonyos munka az övé.⁵ Példaként említjük a Marsigli-hagyatékban található Itália-térképet. A formai jegyek Müllerre vallottak, de mit keresett Müller Itáliában? Lehet, hogy eddig rossz úton jártunk, és az általunk Müllernek tulajdonított összes térképet valaki más rajzolta? Marsiglinak, mint Itália ismerőjének, javaslatot kellett tennie a bécsi hadvezetésnek, hogy az örökösödési háború során a császári seregek milyen útvonalon vonuljanak északról dél felé. Ehhez készítette el Müllerrel a térképet.

Munkánk során azokra a területekre összpontosítottuk figyelmünket, amelyekkel korábban más nem foglalkozott: a kézíratos térképekre. Annyit azonban megtettünk, hogy a Marsigli-hagyatékban található, egy kötetbe foglalt és katalógusunkban leírt mappák által lefedett területtel foglalkozó nyomtatott térképekről egy jegyzéket készítettünk, és ezt a függelékben közöljük azon kutatók számára, akik közelebbről szeretnék megvizsgálni Marsigli és Müller munkamódszerét.

A térképeket és helyszínrajzokat alapvetően előfordulásuk helye szerint osztályoztuk. Azon belül témájuk és rendeltetésük szerint is csoportosítottuk őket. Így külön található a katalógusban a Bolognában, és külön a Bécsben, illetve a Zágrábban őrzött térképek.

Már az eddig elmondottakból is nyilvánvaló, hogy a tárgyalt idő alatt (1696-1704) Müller élete és munkássága teljesen összefonódott Marsigli vállalkozásaival és sorsával.⁶ Nem

3 Lodovico Frati: *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsigli*. Firenze, 1928.

4 Az erről szóló tanulmány és Marsigli *Danubius Pannonico-Mysicus*ának I. kötete hasonmásban és magyar fordításban Deák Antal András: *A Duna fölfedezése* címmel a Vízügyi Múzeum és Levéltár kiadásában jelent meg: Budapest, 2004.

5 Franciaországot ábrázoló térképére gondolunk: BUB Mss di Marsigli Vol. 46. p. 29. (*Mappa Limitum Galliae cum Sabaudia...*)

6 Müller 1696-1699 között főként a Duna-monográfia számára dolgozott, 1699-1701 között a határkijelölésen térképezett, míg 1702-1703-ban Nürnbergben rajzolta

kerülhetjük meg tehát a kérdést: ki is volt az az ember, akinek a tudományos programját és karrierjét segítette, nagyszerű tehetségével szolgálta Müller? Ezért Müller életének rövid ismertetését megelőzően bemutatjuk patrónusát,⁷ Marsigli-t és az ő, erre az időszakra eső munkásságát.

Kiemelkedően fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet Müller térképeinek specifikumaira, amelyek segítségével a szignálatlan térképek esetében eldöntöttük, vajon Müller vagy valaki más munkájának kell-e tartani azokat. A problémával a tanulmány végén foglalkozunk.

I. A szerzők

Marsigli, a térképek eszmei szerzője

Luigi Ferdinando Marsigli⁸ Bolognában, a *mater studiorum*, a világ első *universitas*-ának,⁹ az *Archiginnasio*-nak a városában született 1658-ban grófi családból. A különböző egyetemek tanáraitól széleskörű ismereteket szerzett. A természettudományok iránti fogékonyságára jellemző, hogy amikor 1679-ben egy velencei követség tagjaként a török birodalom fővárosába utazott, poggyászában a természet jelenségeinek megfigyeléséhez szükséges műszereket is vitt magával: hőmérőt, hidrosztatikai mérleget (vízminták fajsúlykülönbségeinek mérésére) és mikroszkópot (a növények és magvak vizsgálatára). Jó egy évet töltött Isztambulban, ahol nemcsak a nyelvet sajátította el a kommunikációhoz szükséges szinten, hanem a török birodalom belső viszonyait is megismerte. Tapasztalatait felhasználta később, amikor a kereskedelemről szóló tanulmányát,¹⁰ és a *De stato militare...* című, a török állam katonai gépezetéről írt könyvét írta.¹¹ A török fővárosban jövőjét meghatározó elhatározás érlelődött meg benne: matematikát és hadmérnöki tudományokat tanul, és katonai pályára lép.

Isztambulból a követség többi tagjával együtt kényelmesen, hajón térhetett volna vissza Itáliába. Ő azonban a fáradságos, de új ismereteket ígérő, szárazföldi utat választotta. Lóháton a Balkánon át Bécsbe tartott, ahova fontos információkkal

intenzíven a térképeket Marsigli szándéka szerint. Életútja 1704 tavaszán, amikor Marsigli Breisach várának feladása miatt a császárnál kegyvesztett lett, fordította szekere rúdját Bécs felé.

7 Így nevezték leveleikben a nürnbergiek Marsigli-t.

8 Marsigli nevének írását illetően megjegyzendő, hogy újabban következetesen *Marsili*-t írnak a vele foglalkozó publikációk. Magyarországi korszakában azonban mindig *Marsigli*-ként írta alá leveleit és jelentéseit. Később jelent meg a „g” nélküli változat. Pár évvel ezelőtt Bolognában találkoztunk a család egyik leszármazottjával, aki elmondta, hogy valamikor a XV. században jelent meg a *Marsili* név, de az a családnak egy másik ága... Eszerint tehát helyesen: *Marsigli*.

9 1087-ben alapították. Kultúra- és tudatformáló hatása egész Európára kisugárzott. Példája nyomán sorra létesültek az egyetemek szerte Európában: 1170. Oxford, 1200. Párizs, 1222. Pádua, 1257. Sorbonne, 1233. Montpellier és Orleans, 1303. Róma, 1321. Firenze, 1343. Pisa, 1347. Prága, 1357. Siena, 1364. Bécs, 1388. Köln, 1409. Leipzig.

10 *Allgemeiner Discurs über den Traffico*. Bécs ÖStA HKR BLG 1701 Juli/42. Relation 10. melléklete.

11 *De stato militare dell'Imperio ottomano, incremento e decremento del medesimo*. Haga et Amsterdam, 1732.

igyekezett. Megtudta ugyanis, hogy a törökök ismét háborúra készülnek. Útitervét a pestisjárvány miatt meg kellett változtatnia, és a Drina folyó völgyében Spalato-ba¹² ment, ahol egy Itáliába tartó hajóra szállt.

Amikor a törökök Bécs ellen vonultak, a 24 éves Marsigli I. Lipót császár seregében találjuk Magyarországon. A 16 évig tartó háború alatt széleskörű ismeretekre tett szert Magyarországról és a Balkánról. A harc szüneteiben, különösen pedig a téli szállásokon nagy, hat kötetes művén, a *Danubius Pannonico-Mysicus*-on dolgozott. Mivel pedig arra törekedett, hogy a szavakkal leírtakat képileg is megjelenítse, műve rendkívül gazdag illusztrációkban – a nagyszerű térképek és helyszínrajzok Müller tehetségét dicsérik. Az 1699-ben Karlócán megkötött békeszerződés véget vetett a háborúnak. A dokumentum a határok pontos vonalának meghatározását egy török és egy osztrák bizottságra bízta, amelyek helyszíni tárgyalások során jelölték ki azt. Az osztrák határkijelölő bizottság vezetője Müller "patrónusa", Marsigli lett. A két évig húzódó munka során számos térképet rajzoltak, amelyeket Marsigli név nélkül, határjelentései mellékleteként Bécsbe küldött.

1702 tavaszán Marsigli a nyugati frontra vezényelték. Müller társaságában Nürnberg városába is eljutott, ahol Eimmart vendége volt, azé az Eimmarté, aki a *Danubius* ábráinak rézbe metszését elvállalta. Nála bérelt Müller számára egy szobát, akit a rézmetszési munkák felügyeletével és a könyvében megjelent, híres Duna-térképek, a 39 szelvényes határtérkép és a Magyar Királyság országai térképeinek elkészítésével bízta meg.

1704. februárjában a hadbíróóság Marsigli Breisach várának feladása miatt kegyvesztetté nyilvánította, aki ezt követően Franciaországba ment, és ezzel végérvényesen kilépett Müller életéből.

Johann Christoph Müller, a térképek rajzolója

Johann Christoph Müller Nürnberg városának tőszomszédságában, tőle keletre, a Pegnitz folyó partján fekvő Wehrd-ben (Wöhrd) született 1673. március 15-én. Fiatal éveiről csak annyit tudunk, amennyit Doppelmayr könyvében közöl: *Már kora gyermekségében a tudományok és művészetek iránti nagy vonzalmáról tett tanúságot, a latin és a humán tárgyakban alapos műveltségre tett szert...*¹³ A reáltudományokban Georg Christoph Eimmart irányításával mélyült el, legalább is életrajzírói ezt sugallják. Újabb kori életrajzírója, Joseph Paldus, ezt úgy képzei, hogy Eimmart házat inkább tanulóként látogatta: 19 éves korától négy éven át Georg Christoph Eimmart mellett nagy szorgalommal tanulta és sajátította el a matematika, a gyakorlati csillagászat, a rajzolás és rézmetszés tudományát. Doppelmayr szövege azonban arra enged következtetni, hogy inkább mintegy „tanoncként” dolgozott és tanult a mester mellett: *1692-ben, mivel érdeklődése leginkább a matematika irányába vitte, Georg Christoph Eimmartnál nagyszerű képzést nyert, akinek avatott irányításával négy évig nagy*

¹²Ma: Split, Horvátország.

¹³Doppelmayr, Johann Gabriel: *Historische Nachricht von den Nürnbergischen Mathematicis und Künstlern*. Nürnberg, In Verlegung Peter Conrad Monaths, 1730.

szorgalommal és haszonnal dolgozott, miközben lehetősége nyílt arra is, hogy a gyakorlati asztronómiában és a rajzolás művészetében – hogy egy-egy szép metszet elkészítésére is képes legyen –, alaposan elmélyedjen. Erre utal a szöveg további része is, amely önképzésnek mondja az Eimmartnál való ismeretszerzés módját.

Bátyja, Johann Heinrich Müller élete szorosabban kötődött Nürnberghez. Az 1690-es évek második felében, amikor már öccse Magyarországra távozott, Eimmart egyik levelében említést tett arról, hogy nemcsak leánya, Clara dolgozik a Danubius-on, hanem Heinrich Müller is.¹⁴ Eimmart halála után, 1705-ben ő rendezte a mester lezáratlan ügyeit: közvetített Marsigli és az Eimmart által rézbe metszett ábrákhoz a feliratokat véső Fleischmann között, aki addig nem adta ki az elkészült rézlemezeket, amíg járandóságát meg nem kapta. Így még azokkal a lemezekkel is zsarolni tudta Marsigli, amelyeket nem is ő vésett. Heinrich Müller megelőlegezte a követelt összeget, majd becsomagolta és továbbította a Marsigli megillető anyagot. 1706-ban feleségül vette Eimmart leányát, Maria Clarat, 1710-ben pedig az Altdorfi Egyetem matematika és fizika professzora lett, ahol az egyetem által örökölt Eimmart-féle csillagászati műszereket gondozta, és segítségükkel tanította a csillagászati ismeretekre többek között a „Hungaria Nova” megrajzolóját, a magyar Mikoviny Sámuel is, akire nagy hatással volt: *Annyira megszerettem a matematikai stúdióim kimeríthetetlen világát, hogy először semmi mást nem akartam..., mint annak egyes részeivel közelebbi ismeretséget kötni..., a nemes tanulmányoknak mégis elsősorban az a része lett szívügyem, amely egy-egy vidék helyzetének ábrázolásával foglalkozik.*¹⁵ Arról nincs tudomásunk, hogy a térképezés ismereteire is ő oktatta volna a hallgatókat, az azonban nyilvánvaló, hogy magas szinten oktatták azt Nürnberg egyetemén. Az ő és öccse, Christoph pallérozott latin tudása, széles körű természettudományos műveltsége arra vallanak, hogy módszeres képzésben részesültek. Valószínűsíthető, hogy édesapjuk, aki házitánító volt, szívén viselte fiai tanulmányait. Nürnberg egyeteméről, amely helyileg Altdorfban volt, csupa jót írnak a korabeli források. A pezsgő szellemi életet élő Nürnberg városával a háttérben, jó miliőt biztosított Müller számára ahhoz, hogy tehetsége kibontakozhasson.

Altdorfban 1623-tól¹⁶ működött egyetem, és ez Müller idejében élte virágkorát. Távolság a nagyváros zajos és szórakozásra csábító világától, itt csak a tanulmányoknak éltek a hallgatók. A kollégiumban nagy fegyelmet tartottak: három zárka, azaz karcser is várta a szabályok ellen vétő diákokat. Csillagvizsgálója az egyetemnek Müller korában nem volt. Létezett azonban anatómiai terme, kémiai laboratóriuma és a hallgatók rendelkezésére álló

14 BUB Mss di Marsigli Vol. 79. p. 20.; G. C. Eimmart, Nürnberg, 1701. szeptember 24.

15 Mikoviny Sámuel: Epistola. Pozsony, 1732.

16 Az egyetemről a mi Mikoviny Sámuelünk jelentetett meg a városka és az intézmény jelesebb épületeit képen és szöveggel bemutató könyvecskét: Das Merckwürdigste von der Löbl. Nürnbergischen Universität-Stadt Altdorf. Bey Ernst Friederich Zobel, Anno 1723.

nagyszerű könyvtára. Az egyetemen az oktatást kiemelkedően magas szinten művelték: *Bizton mondhatni, hogy minden fakultáson odaadóbban tanítanak, mint sok más, magasabb tandíjjal működő és nagyobb hallgatói létszámú akadémián. A különórákban sincs hiány, így bármely tanulónak elegendő lehetőség nyílik, hogy kérdéseire választ kapjon.*¹⁷ Ugyanitt olvashatunk arról is, hogy Altdorfnak minden időben megvolt az a "szerencséje", hogy az új tudományokra és tudományos eredményekre nyitott professzorokat tudott alkalmazni.

Nürnberg minden tekintetben jó iskola volt tehát Müller számára. Így 1696-ra, amikor Marsigli hívására elhagyta a várost, a rá váró feladatokra magas szinten felkészült. Akár észlelési naplóját, akár térképeit nézzük, semmi nyoma rajtuk a kezdő, tapogatózó, bizonytalan lépéseknek.

J. C. Müller Magyarországi tevékenységét részleteiben is ismertetjük. Ennek ellenére jónak látjuk, ha Doppelmayr szavaival már most áttekintjük: *Magyarországi tartózkodása idején abban a megtiszteltetésben volt része, hogy a szász választófejedelem - későbbi lengyel király - Ágost Frigyesnek¹⁸ a jelenlétében a terepen, nem messze a császári hadseregtől, néhány észlelést végzett, ami a fejedelem tetszését nagyon megnyerte.*

Bécsbe való visszatérésekor, 1697-ben, a Mercur Nap előtti áthaladását figyelte meg, amely észlelését azután, mivel a hasonló észlelések ritkaság számba mentek, egy rövid értekezésben egykori mesterének, Eimmartnak szóló ajánlással ellátva nyomdába adta. 1699-ben, a törökkel megkötött karlócai békeszerződés esztendejében, amikor a fent említett Marsigli grófot a dicső emlékezetű Lipót császár őfelsége a határkijelölő munkák biztosává nevezte ki, Müllerünket új feladattal bízták meg, mégpedig azzal, hogy császári mérnökként nemcsak Magyarország határait, hanem több más vidéket is mérjen fel - így Horvátországban, Szerbiában, Szlavóniában, stb.-, felméréseit papírra vetette, sőt kézíratainak tanúsága szerint egyéb érdekes megfigyeléseket is végzett. Ezzel a munkával több évet töltött el.

1702 tavaszán elhagyta Magyarországot és egy évig Nürnbergben dolgozott. Itt kereste őt fel egy bizonyos Schierndorf nevezetű úr, aki Savoyai Jenő¹⁹ megbízásából Bécsbe hívta. Marsigli beleegyezése nélkül azonban igent mondani nem akart, bár már unta a szobafogságot, az örökös térképrajzolást, fiatalemberként mozgalmasabb életre vágyott. Levélben igyekezett Marsiglit meggyőzni, számára is előnyökkel járna, ha Bécsbe mehetne, mert akkor Pfeffel-re²⁰ lehetne bízni a Duna-szelvények metszését, és a

17 Hans Recknagel: Die Nürnbergsche Universität Altdorf. Altdorf, 1993. 21. o.
Az idézet eredet helye: D. Johann Jacob Baiern: Ausführliche Nachricht von der Nürnbergschen Universität-Stadt Altdorf. 1717.

18 I. Ágost Frigyes 1694-1733 szász választófejedelem, 1697-től II. Ágost néven lengyel király. A Magyarországon a törökök elleni felszabadító háborúban harcoló szász csapatokat vezényelte.

19 Savoyai Jenő (1663-1736) herceg, Lipót császár seregében részt vett Bécs felmentésében (1683), Buda felszabadításában (1686), a harsányi csatában (1687). 1696 végén a török háború fővezérévé nevezték ki. 1697-ben zentai győzelmével megteremtette a karlócai béke feltételét.

20 Johann Andreas Pfeffel (1674-1748), augsburgi rézmetsző- és kiadói család tagja.

munkát ő helyben felügyelhetné.²¹ Nem sokkal az után, hogy Marsigli kegyvesztett lett (1704), Müllert már Bécsben találjuk.

Ekkor vett életútja végérvényesen egészen más és önálló irányt. 1704-ben az a megtiszteltetés érte - írja Doppelmayr -, hogy Harschen tábornokkal Itáliába mehetett, ahol két hadjáratban és néhány ütközetben mérnökként szolgált.

Doppelmayr úgy tudja, hogy 1706-ban váratlanul betegség támadta meg, amely heves lázzal járt és számításait keresztülhúzta, s hogy egészségével jobban törődhessen, Nürnbergbe kellett visszatérnie, ahová június 20-án nagy betegen érkezett meg, majd egy idő múlva felépült. Erre az időre esik a már említett, híres Magyarország-térképének megrajzolása,²² amire a magyar rendektől kapott megbízást. Felmerül a kérdés, hogy vajon nem inkább ez a feladat vitte-e Nürnbergbe vissza, ahol feltehetően a Duna-monográfia és a határtérképek vázlatrajzai hátramaradtak? Az biztos, hogy ezek felhasználásával készült a térkép, amit annak feliratában a szerző kihangsúlyozva említ is.²³

Bécsbe visszatérve a császári örökös tartományok felmérésével és térképre vitelével bízták meg. Munkáját 7-8 év alatt el is végezte, ennek alapján azután mind Morvaország kilenc részről álló, mind Csehország 25 szekcióból álló térképét Müller gondos rajzai alapján egy gyakorlott mester rézbe metszette... *Sajnos - folytatja Doppelmayr -, a sok kimerítő fáradozás következtében mindenféle nyavalya tört rá, míg végül a halál 1721. június 21-én Bécsben nagy veszteségünkre elragadta.*²⁴

A katonai térképezés jelentősége

A pontos térképek készítésének jelentős ösztönzője volt a háború. Addig, amíg mozgékony, kis létszámú seregekkel harcoltak, a hadvezetés számára elég volt a vázlatos helyismeret is. A XVII. században azonban már százezres hadak mozgását és utánpótlását kellett megszervezni, és ha a távolsági adatok, vagy a földrajzi viszonyok hiányos ismerete miatt a muníció későn érkezett, pusztulásba sodorhatta az egész sereget. Érthető hát, hogy a jó térképek felértékelődtek. A hadmérnökök természetesen csak a hadászati fontos területeket, folyószakaszokat mérték fel és rajzolták meg nagy gondnal. Müller térképeinek jó része ugyanilyen igénynek köszönhette létrejöttét.

A katonai célokat szolgáló térképek rendszerint eltűntek a hadi titkokat őrző levéltárakban. Marsigli messze túltekintett a szűkös hadászati érdekeken. Tudományos ambíciói arra indították, hogy a Bécsbe küldött térképek másolatait megőrizze. Ezeket aztán Müller rendelkezésére bocsátotta, amikor ő akár a Duna-monográfia

21 BUB Mss di Marsigli Vol. 80. B. pp. 164-165. latin.

22 Regnum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae et Serviae cum Principatu Transylvaniae maximaque parte Valachiae... Megjelent: 1709. MVM 23.89.1122/6.

23 A térkép feliratában Müller maga emelte ki, milyen mértékben használta fel Marsigli szolgálatában szerzett ismereteit az ország eme nagyszerű térképének megrajzolásánál.

24 Müller életének Marsiglit követő szakaszáról bővebben írt Joseph Paldus: Johann Christoph Müller - Ein Beitrag zur Geschichte vaterländlicher Kartographie. Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs, Dritte Folge. V. Bd. Wien, 1907.

térképeit, akár a Magyar Királyság, akár pedig a határszakasz térképeit rajzolta. Erről az 1709-ben megjelent Magyarország-térképének feliratában így vall: *Azért, hogy ezen [...] térképről megfelelő ítéletet alkothass, a következők előrebocsátását tartom fontosnak: A korábban kiadottaktól nagyságát és formáját illetően sokban különbözőnek találod. Nagyságát ennek a hatalmas országnak a kiterjedése, más formáját pedig alaposabb felmérése tette indokolttá.*

Amikor ugyanis főbb folyóinak, a Dunának, a Tiszának, a Szávának, a Marosnak a kanyarulatait iránytű segítségével ellenőriztük, kiderült, hogy medrük sokkal határozottabban tart délnek, mint ahogy azt a közismert térképek mutatják, melyeken a Duna, ahol teljesen déli irányt vesz fel, dél-keleti irányban folyik, míg a mi térképünkön a valóságnak megfelelően: Esztergom után - közismert nevén Gran - egészen a Dráva torkolatáig, a kanyarulatokat nem számítva, egyenesen délnek tart, ezáltal aztán egész Magyarország alakja más képet ölt. Nem kevesebb gondot fordítottunk a helységek, a hegyek, az erdők, a tavak egymástól való távolságainak, a tartományok, különösen pedig a karlócai békében meghatározott török határok vonalának megrajzolására; ezeket ugyanis mind rendkívül részletes kéziratos térképekről hűen és nagyon pontosan vettük át...²⁵

II. Marsigli árnyékában, Magyarországon

A Duna-monográfia szerzőjének munkatársa

Marsigli Duna-monográfiájának számos lapja viseli Müller keze nyomát, különösen az első és a második kötet vonatkozásában érvényes ez, amit a bolognai kéziratok tanúsítanak. Nemcsak a rajzok, a leírások elrendezésében, illetve elkészítésében működött azonban közre, hanem - miként az a római régiségek esetében jól megfigyelhető -, az anyaggyűjtésben is. Példaként említjük az erdélyi Marga falu mellett leírt római régészeti emlékeket. Az a tény, hogy a méreteket német nyelven adja meg, arról árulkodik, hogy nagy valószínűséggel az egyik márvány leírása is tőle származik: *Lapis, penes pagum Marga, in districtu Sebesiensi, reperiundus. Perpolitus, durus, albus, et alabastro fere similis. Von a bis b 1 Stamm; Von c. bis d. 2 Stamm; Von e bis f. 2 Stamm; Von d. bis h. 2 Stamm.*²⁶

Más jellegű munkáról árulkodnak Herregrund és Selmecebánya bolognai rajzai. Ezekre Müller egy papírdarabot ragasztott, és erre írta rá a feliratot.²⁷

A mű többi kötete is viseli keze nyomát: a hozzájuk tartozó anyagot rendezte, tartalmukról kimutatást készített.²⁸

25 MVM 23.89.1122/6.

26 A Sebesi járás Marga nevű faluja mellett talált gondosan csiszolt, kemény, fehér, alabástromhoz hasonló kő. "a"-tól "b"-ig 1 láb; "c"-tól "d"-ig 2 láb; "e"-tól "f"-ig 2 láb; "d"-tól "h"-ig 2 láb. BUB Mss di Marsigli Vol. 29/I. 4. p.

27 BUB Mss di Marsigli Vol. 34. pp. 30-31.

28 A Vol. 61/I pp. 129-138. Müller keze írásával: *Index Mapparum, in hoc Volumine contentarum; juxta ordinem Alphabeticum digestus* - Ebben a kötetben található, abc betűrendbe rakott térképek mutatója; és ugyanígy a Vol. 61/II. pp. 1-10.

Csillagászati helymeghatározásokat végez

Műszerek

A műszerek, amelyekkel Müller dolgozott, Marsigli tulajdonát képezték.

A térképező munka nélkülözhetetlen mozzanata a hosszúság- és a szög mérés volt. Müller számára még nem álltak rendelkezésre a távolságmérésnek finomabb eszközei, amelyek akár a lépéseket vagy a kerékfordulatokat számolták volna át esetleg mindjárt mérföldbe. Ezért a távolságokat legtöbbször a gyalogos ember vagy éppen a lóháton utazó óránként megtett távolságában adta meg. A sokat menetelő és lovagló katonáknak kifinomult érzéke volt a távolságoknak ily módon való felbecsülésére.

Legfontosabb műszerei közé tartozott az Európában már a XII. századtól ismert iránytű, amelyet főként a folyók folyásirányának és kanyarulatainak rajzolásánál, valamint a mágneses elhajlás megállapításánál használt. Fontos műszere volt még az ugyanezen elven működő busszola. A busszolának létezett egy olyan változata is, amely a szög azonnali felrajzolását tette lehetővé (Auftragsbussole).

A hordozható kvadráns volt a másik nélkülözhetetlen műszere. Rendelkezésre állt azonban a már említett, Nürnbergből magával hozott sextáns is, amelyet Eimmart a csillagok egymástól való távolságának a mérésére tervezett: *Időközben kigondoltunk a csillagok egymástól való távolságának megállapítására szolgáló sextánst, könnyen hordozható, és elég nagy ahhoz, hogy pontos méréseket lehessen vele végezni [...] könnyű dobozban minden nehézség nélkül, kényelmesen lehet szállítani.*²⁹

A földrajzi szélesség meghatározását egy körülbelül 80 cm sugarú kvadránssal végezte, melyet Marsigli Nürnbergből Eimmart közreműködésével szerzett be. Egyéb csillagászati megfigyelésekhez valószínűleg egy 7 láb és 3 hüvelyk hosszúságú lencsés távcsövet használtak, amelynek objektíve 3-4 cm átmérőjű, nagyítása 30-60-szoros lehetett.³⁰

Észlelési napló

Nem sokkal azután, hogy Müller megérkezett Bécsbe (1696), április 17, 20. és 21-én éjszaka Marsiglival az állócsillagok delelési magasságát mérték meg, és kiszámították belőlük a pólusmagasságot.³¹ Ez volt a jelek szerint Müller vizsgamunkája. Nem sokkal később ugyanis Magyarország meghatározott pontjaira kellett kimennie a Marsigli által megkívánt méréseket elvégezni: *...A Johann Christoph Müller nevű fiatalembert a jelesebb helyekre kiküldtem. Ezen helyek mindegyikén öt vagy hat napig maradván az állócsillagok delelési magasság-adataiból - a Nap magasságát nem lehetett ugyanis olyan gyakran mérni -, azok pólusmagasságait Hevelius³² által előre megadott égi szélességi adatok alapján a*

29 BUB Mss di Marsigli Vol. 79. p. 78. Eimmart levele Marsiglihoz. Nürnberg, 1696. május 25.

30 Bartha Lajos: Egy elfelejtett holdtérkép. Meteor 26. 4. 1996.

31 A pólusmagasság azonos a földrajzi szélességgel.

32 Johannes Hevelius (1611-1687) danzigi ismert csillagász, aki ott saját csillagvizsgálót állított fel, amellyel a nürnbergi asztronómusok számára nagy példaképpel szolgált.

*csatolt asztronómiai megfigyelések szerint sikerült megkapni.*³³

Négy hónapig tartó kiküldetéséről Müller naplót vezetett.³⁴ Ebben rögzítette, mely pontokon, milyen emberi és természeti körülmények között, mikor, mit figyelt meg. Felvázolta a megfelelő csillagképek állását, a holdfázisokat rögzítette, milyen szög alatt látta a megfigyelt égitestet.

A ránk maradt napló két példányban tartalmazza mindezt: az egyik a helyszínen sebtiben rögzített változat, a másik egy tisztázati variáns, amelynek alapján a Duna-monográfia ábráit készítő rézmetsző dolgozhatott. A Napló feliratait, az észlelést rögzítő adatai és szövegei változatlanul kerültek át a DPM-ba.³⁵

Észlelési helyek

1696. május 27-én Budán észlelt itt-ott ködtől fátyolos légköri viszonyok mellett.

Baján június 2-án és 6-án figyelte meg az állócsillagok pólusmagasságait nagyon tiszta, illetve derült égboltnál, a Dráva torkolatánál június 12-én nagyon tiszta, 13-án párás és ködös időben, 14-én részben felhős égbolt mellett.

Szegeden úgy tűnik, jól érezte magát, mert hosszabb ideig maradt, és több észlelést végzett: június 25-én nagyon tiszta égboltnál, július 4, 9, 10, 12, 13, 14-én végig nagyon tiszta időben.

Ugyanezek a helyeken a Nap delelési magasságát is megmérte.³⁶ A Jupitert és holdjait Bécsben, Budán, 4 mérföldnyire Buda alatt, továbbá a Duna melletti Gobinum falu közelében, egy szigeten Tolna alatt másfél órányira, Baján, a Dráva torkolatánál, Szegeden, Zentánál, valamint Titel közelében a katonai táborban mérte. A Nap előtt áthaladó Merkúrt 1697. november 3-án reggel Bécsben Marsiglival együtt figyelték meg.

Az így szerzett szélességi és hosszúsági adatokra a térképkészítéshez volt szükség. Ez idő tájt kezdett elterjedni a csillagászati módszer használata nagyobb területek térképezésénél. Az asztronómiai alapot – a kevéssel később működő magyar térképész, Mikoviny Sámuel elnevezésével élve³⁷ –, a legfontosabbnak tekintették, mert az lehetővé tette a helyek földrajzi pozíciójának meghatározását. Ezek birtokában a térképészek ki tudták számítani a mérések helyének egymástól való távolságát. Müller, bár viszonylag kevés észlelés állt rendelkezésére, ezúton mégis olyan viszonyítási pontok birtokába jutott, melyek segítségével a Duna és főbb mellékfolyóinak néhány jeles pontját megbízhatóan kijelölhette.

„Expedíciója” tehát nagyon fontos volt a térképek szempontjából. Segített meghatározni a Duna és a Tisza folyásának irányát, a Tisza és a Dráva torkolatának helyét, valamint több hely földrajzi pozícióját, ami alapul szolgált számára Magyarország új térképének

33 DPM I. könyv II. rész bevezetője.

34 BUB Mss di Marsigli Vol. 100. pp. 1-47.

35 A Duna pannóniai és szerbiai szakasza, Amszterdam, 1726.

36 A rendelkezésre álló adatok nem igazítottak el minden esetben, hogy hol, mikor végezte az észlelést maga Marsigli.

37 Mikoviny Sámuel (1700-1750) Epistolájában (1732) fejtette ki a módszer alkalmazásának lényegét. Török Zsolt: Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola. Budapest, 2004; Deák Antal András: A Hungaria Nova megrajzolója, Mikoviny Sámuel. Budapest, 1987.

elkészítésénél. Az ő adatait használva rajzolta meg térképét a híres francia térképész, Guillaume De L'Isle (1675-1726), aki Marsiglival kapcsolatban állt, bár az adatokat a Prodromusból is vehette.³⁸

Az így született térképeken továbbra is előfordulnak torzulások, de ezeket nem annyira Müller méréseinek pontatlansága, hanem inkább azok kevés száma okozza:

A mért földrajzi szélességek:	Müllernél	Ma
Bécs:	48° 14'	48° 12'
Buda:	47° 24'	47° 29'
Baja:	46° 10'	46° 10'
Dráva torkolata:	45° 36'	45° 33'
Szeged:	46° 16'	46° 16'
Szolnok:	47° 9'	47° 10'
Eger:	48° 0'	47° 53'

A táblázatból kitűnik, hogy csak pár perccel tértek el - ha eltértek -, a ma elfogadott adatoktól, a korabeli földrajzi szélesség-mérések pontosságát pedig határozottan felülmúlták.³⁹

Holdábrázolások és az "archetípus"

A Duna-monográfia asztronómia részének végén tizenhat nagyszerű holdábrázolás található. Az asztronómusok akkor még úgy hitték, hogy a holdfázisok pontos megfigyelése lehetővé teszi a földrajzi hosszúság meghatározását. Korrekt eredményhez azonban csak akkor jutottak, ha nagyon pontos órájuk volt, az árnyékok belépésének pillanatát helyesen ítélték meg -, ami alapvetően függött az észlelő személyének gondosságától -, valamint ha egymástól különböző helyen, egy időben végezték az észlelést. Viszonylag nagy tévedési lehetőség rejlett a módszerben. A hibákat elfogadható mértékűre csökkenteni csak számos gondos méréssel lehetett. Pontatlansága és bonyolultsága miatt ezt a módszert később el is vetették.⁴⁰ Talán ezért is akarta Marsigli elsüllyeszteni, és megsemmisíteni a holdmegfigyelések adatait.⁴¹ A Marsigli neve alatt szereplő holdfényváltozásokat többnyire Müller figyelte meg: Bécsben és Szegeden, Sablia-nál (Zsablya), Szolnokon, a Zerna (Cserna) mocsár feletti hídnál Utvar (Udvar) közelében, Titelnél és Egerben. Az ő rajzai alapján készült a Marsigli könyvében látható, szemet gyönyörködtető 16 holdábrázolás. Végző megformálásuk feltehetően Eimmart leányának, Claranak köszönhető, akinek körülbelül 350 holdrajzot tulajdonítanak.⁴² A bolognai csillagvizsgálóban őrzik ezek archetípusát, amelyen nemcsak a csillagász-hölgy keze nyoma felismerhető, hanem még a felirat elrendezése is teljesen megfelel a könyvben közöltekével. Ezen kívül Clara a feliratban közli, hogy az ő műve: pinxit ad archetipum M. C. Eimmarta. A pinxit ad archetipum kifejezés akkor kap igazán értelmet, ha feltételezzük,

38A. F. Marsigli: Danubialis Operis Prodromus ad Regiam Sociatatem Anglicanam. Auspicio Anni ac Saeculi Novi 1700.

39Bartha Lajos: Magyarország első tervszerű felméréseinek 300. évfordulójára (Kézirat).

40Bartha Lajos: Egy elfelejtett holdtérkép. = Meteor Bd. 23. No. 4. 1996.

41Danubius Pannonico-Mysicus Tom. I. Pars II. Bevezető.

42Uo.

a Clara által rajzolt ezen teliholdnak az volt a funkciója, hogy annak megfelelő részével egészítették ki Müllernek a helyszínen csupán az árnyékba lépés és kilépés sávját rögzítő rajzait. Hasonló eljárással egyébként az amatőr csillagászatban ma is találkozhatunk. A Danubius holdábrázolásait összevetve a Clara Eimmart-féle archetípussal, az összehasonlítás feltevésünket megerősíti. Továbbá mindezt alátámasztja a holdábrák címfelirata is, amelyben még az archetípus kifejezéssel is találkozunk: PHASES LUNARES AD ARCHETYPUM COELESTEM, QUOAD MARGINES, DEPICTAE.⁴³ Eimmart leveléből tudjuk, hogy Clara kötelező hálája jeléül a bolygófázisok többi rajzát is megküldte azzal az alázatos kéréssel, hogy ezt a csekély munkát is kegyeskedjen tetszésel fogadni.⁴⁴ Ez idő tájt Eimmart környezetében úgyszólván minden épkézláb ember a Danubiuson munkálkodott. Így joggal feltételezhető, hogy Clara Eimmart Marsigli könyvének Hold-ábráit küldte el megtekintésre. Akkor viszont a rajzok véglegesen kidolgozott változatát nem a XVII. század végén – miként azt eddig a szakirodalom tartotta –, hanem 1701-ben készítették. Ezek alapjául természetesen Müller rajzai szolgáltak, amit ékesen bizonyít az a tény, hogy Müller naplójának elrendezésében kerültek be a holdrajzok Marsigli könyvébe.⁴⁵ Müller a helyszínen készített vázlatrajzokon nem az egész holdfázis képét adta azonban vissza, hanem csak az észlelés szempontjából fontos keskeny sávot. Clara Eimmart elkészített tehát egy teliholdat, az „archetípust”, és ennek alapján rajzolta meg a csökkenő és növekvő holdfázisokat, amelyekre rávitte azután a Müller által rögzített kritikus sávot.

Mágneses deklináció

A mágneses deklinációra vonatkozó megfigyeléseket Marsigli az 1700-ban megjelent Prodrumus-ban közölte, a Danubiusból azonban sajnos kihagyta. Pedig Magyarországon Marsigli végeztetett Müllerrel a világon először módszeres szárazföldi mágneses deklinációt (elhajlást) vizsgáló méréseket. Ezeket a megfigyeléseket az tette szükségessé, hogy a mágnesű északi pólusa nem mutat pontosan a Föld csillagászati északi sarka felé, hanem a felszín különböző pontjain más és más mértékben elhajlik attól: Európában, Afrikában és az Atlanti óceánon nyugati irányba. Az elhajlás mértékének ismerete különösen a hajósok számára volt rendkívül fontos. Ezért Halley, angol csillagász egy, a tengerre vonatkozó mágneses elhajlásokat feltüntető térképet szerkesztett. Ő azokat a pontokat, melyeknek mágneses deklinációja azonos volt, ívelt vonalakkal kötötte össze. Ezeket előbb Halley-féle vonalaknak, később pedig izogonáknak nevezték el. Bartha Lajos hívta fel először a figyelmet arra a meglepő tényre, hogy Halley kizárólag tengeri izogon-vonalakat feltüntető térképén

43 Bologna, Via Zamboni 33. Felirata: Plenilunium. pinxit ad Archetypum M. C. Eimmarta. Norimb. (Telihold. Mintául festette M. C. Eimmart).

44 BUB Mss di Marsigli Vol. 79. p. 20. G. C. Eimmart, Nürnberg, 1701. szeptember 24.

45 BUB Mss di Marsigli Vol. 100. Pars I. pp. 1-47. A kéziratban Müller helységekre lebontva írja le észlelésének történetét, de megtalálhatjuk benne észleléseit táblázatba rendezve és a holdábrázolásokat is időrendben, amitől a könyvben eltértek, és a Birodalom fővárosában, Bécsben – időrendben a legkésőbb – végzett észlelésekkel kezdték.

egyetlen egy szárazföldi található, és pedig az Egerre - Szolnokra - Szegedre - Titelre vonatkozó adatok.⁴⁶ Feltételezése szerint Halley Marsigli Prodromusának 1700-ban megjelent kiadásában találkozott velük, ahol a magyarországi mágneses mérési adatokat Marsigli még közölte. Az a kérdés azonban, hogy miként jutott Marsigli a mérési adatok birtokába, eddig nyitott maradt. A választ Müller észlelési naplója adta meg. Ebben az állócsillagok helyzetét és a holdmegfigyelések eredményét feltüntető lapok között egy féloldalas, ceruzával írt táblázatos feljegyzés van, rajta a mágneses elhajlás mért értékei. Eszerint Müller Bécsben, Budán, Baján, a Dráva torkolatánál, Szegeden, a Titel melletti katonai táborban, Szolnokon és Egerben végzett méréseket. Ezek időpontja és helye egybeesik az általa végzett csillagászati helymeghatározások időpontjával és helyével.⁴⁷

III. Kartográfiai munkák

Müller térképeinek alaphálózata a folyók képezték. Több olyan félbehagyott vázlata maradt fenn, amelyeken még csak a terület vízrajza látható. Hozzá viszonyítva helyezte el a nem vízparti településeket, rajzolta meg az utakat, hegyeket, mocsarakat. A Duna és mellékfolyóinak helyes ábrázolása alapvetően kihatott tehát az egész térkép minőségére. Bizonyára ezzel függ össze az is, hogy a csillagászati helymeghatározásokat szinte kivétel nélkül folyók mentén végezték: Bécs, Buda, a Dráva és a Tisza torkolata, Szeged, Szolnok, és a határkijelölés során több helyen. Az alapul szolgáló vázlatrajzokat sokszor többen készítették. Különösen érvényes ez a határkijelölés időszakára. Szembeötlő, hogy a semmitmondó ceruzás feljegyzések alapján milyen szép térképeket rajzolt. Jó példát szolgáltatnak erre a Száva és a Maros durva vázlatrajzai, amelyek a kanyarulatokat, a szigeteket, a fokokat, a mellékfolyók betorkollását és a távolságokat tüntetik fel.⁴⁸

Az áttekintő Duna-térkép és a tizennyolc szelvény

A Duna-monográfia elején a tárgyalt Duna-szakasz áttekintő térképét (Mappa Generalis) találjuk. A folyót 18 szekcióra, azaz szelvényre osztották, amelyeket külön is ábrázoltak. Ezek a Duna-monográfia legértékesebb ábrái közé tartoznak.

A 18 szelvény nem egyformán pontos és részletgazdag. Azok, amelyekhez bőven állt rendelkezésre anyag, vagy pedig az ábrázolt terület hadászati szempontból nagy jelentőségű volt, s így azt Marsigli jobban megismerhette, megbízhatóbbak, mint az ellenséges területre esők, mivel ezek alapjául többnyire csak diplomáciai hajóútjai során lopva készített vázlatai szolgáltak. A részletgazdag szelvények szinte valamennyi Duna-menti települést feltüntetnek - esetenként kis tanyákat, vagy a mocsaras vidékből kiemelkedő szárazulatokat is - névvel megjelölve.⁴⁹ A folyó partjai mentén lévő városokat, településeket nemcsak szimbolikusan jelölte

46 Bartha Lajos: A mágneses deklináció korai adatai a Kárpát-medencében.

Technikatörténeti Szemle, XVI. Köt. 1986-87. Bp. 1988. pp. 97, 101, 103.

47 BUB Mss di Marsigli Vol. 100. Pars I. p. 12.

48 BUB Mss di Marsigli Vol. 38.

49 VII. Sectio: Tira polie campus, Tinthasa campus, Handok campus; X. Sectio: Kandel, Tuganiva, Zenta.

be, hanem azok miniatűr látképét is megrajzolta. A folyót kísérő terep ábrázolása pedig annyira érzékletes, hogy szöveges leírás nélkül is képet adnak a valóságról. Jó példa erre a Csallóközt és Szigetközt ábrázoló II. szelvény. A szelvényt látva, valami hasonlót tudunk elképzelni a vidékről, mint ahogy Marsigli látta: *Úgyszólván kelepcének vagy holmi labirintusnak a szigetei ezek. Csaknem teljesen mocsarak borítják őket, melyek között könnyű eltévedni, mert míg az ember a helyes utat keresi, körös-körül a víz fogságában találja magát, és csak élete kockáztatása árán tud kivergődni belőle.*⁵⁰

A bolognai Marsigli-hagyatékban nyomon követhető, hogyan küszködött Marsigli – előbb egyedül, majd Müllerrel közösen – az ábrázolás koncepciójával. Eredetileg 14 szelvényben gondolkodtak. Miután azonban ennek értelmében megrajzolta őket, úgy érezte, hogy ebben a kicsinyítésben jelentéktelenné olvad a folyó. Ekkor váltott 18 szelvényes formátumra: így plasztikusabbak, impozánsabbak lettek a szelvényrajzok. Ezeket a végleges változatokat Müller már Nürnbergben rajzolta 1702-1703-ban.

A Duna-térképek szempontjából nem elhanyagolható az a száznál is több helyszínrajz – főként a Duna, a Tisza, a Száva és az Una mentéről –, amelyek részben a Dunát kísérő római régiségek, részben pedig többnyire a folyók közelében épült várak és egyéb védelmi célú létesítmények pozícióját mutatják. Ezek általában 5-6 km-nyi folyószakaszt fognak át.

Pontosságuk miatt jelentőségük nem elhanyagolható, hiszen ezekre a katonai rendeltetésű, kisebb folyószakaszokat mutató felvételekre építve finomodtak a nagyobb területeket átfogó polgári térképek ábrázolásai is.

A Kárpát-medence vízrajzi térképei

A Danubius vízrajzi részét a részletekben, folyónevekben gazdag, első tematikus vízrajzi térképünk, a Mappa Potamographica vezeti be. Rajta Marsigli a Magyar Királyság területén a Dunába ömlő szinte valamennyi nevezetesebb folyónak és pataknak, valamint tónak és mocsárnak átnézeti képét adja – közli a térkép feliratában. A térkép bal felső sarkában fontosnak tartotta felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy a Dunát, a Tiszát, a Szávát, a Marost átmetező kis vonalak jelzik azokat a helyeket, melyeken a folyók szélességét és mélységét megvizsgálta.

Ebből a térképből három változat maradt fenn. Az első még a régi térképek téves vízrajzát idézi.⁵¹ Viszont ez lehetett forrása annak a változatnak, amelyet Müller már helyes Duna-ábrázolással rajzolt meg.⁵²

A Duna forrásvidékének térképei

Marsiglit izgatta a Duna igazi forrásának a kérdése is. Két hadmérnök feljegyzései őrzik annak az expedíciónak az eredményét, amelyet a folyó forrásvidékére szervezett. Ez a két tiszt térképvázlatokat készített, és barométerrel magasságméréseket végezett. Naplójuk alapján rajzolta meg Müller a Danubius

50 DPM Tom. I. Pars I.

51 BUB Mss di Marsigli Vol. 46. p. 12.

52 BUB Mss di Marsigli Vol. 46. p. 14.

Pannonico-Mysicus VI. kötetében megjelent Duna-térképeket. A Duna igazi forrása pedig – mondja Marsigli –, Brukelrein közelében fakad. Itt a barométer Donaueschingenhez viszonyítva 1040, Fortwangen faluhoz képest 640 lábbal mutatott magasabbat.⁵³

A karlócai békekötés utáni határtérképek

Béketárgyalások

1698. november 13-án kezdődtek meg a béketárgyalások Karlócán I. Lipót német-római császár és magyar király, Lengyelország és Velence, valamint II. Musztafa szultán (1664-1703) képviselői között. I. Lipót császár nevében Leopold Schlick (1663-1727) – titkáráként L. F. Marsigli – voltak jelen, a török szultánt pedig a birodalom főkancellárja és belső tanácsosa képviselte. A Szent Szövetség (Liga Sacra) tagjai és a szultán között Anglia és Hollandia követei közvetítettek.

A tárgyalások rendkívül vontatottan haladtak, pedig a követek már igyekeztek volna haza. Tél volt, és Karlóca egyébként sem nyújtott sok kényelmet. Mindehhez járult még, hogy a tíztől délután fél háromig zajló tárgyalásokat sátrakban folytatták. A fagyoskodást megelégedő John Paget, Anglia követe ultimátumszerűen határnapot jelölt meg a szerződés aláírására,⁵⁴ amit a kitűzött időben, 1699. január 26-án teljesítettek is. Ezzel Magyarország számára 25 évre szólóan megszületett az "áldott béke".

Alapelvnek fogadták el, hogy *uti possidetis, ita possideatis*, azaz: *ahogy eddig birtokoltátok, úgy birtokoljátok ezután is*. A szerződés nem hagyta figyelmen kívül a felek kereskedelmi érdekeit sem, sőt határozatai kifejezetten kereskedelem-barátnak mondhatók. Amíg ugyanis megtiltja, hogy a határt képező folyók – a Maros, a Tisza, a Száva, az Una – partjai mentén bármilyen megerősített helyeket létesítsenek, a folyók használatát mindkét birodalom lakosai számára egyenlőképpen szabadnak nyilvánítja. Mivel pedig a felső részokről akár a Maroson a Tiszába, akár pedig a Tiszán a Dunába tartó teherhajók sem lefele, sem pedig visszafele útjukban semmiféle akadállyal fel nem tartóztathatók, a kölcsönös barátság és jóindulat elve azt is megköveteli, hogy az említett folyókon halászhajóikkal és sajkáikkal a Török Birodalom alattvalói is szabadon közlekedhessenek. A hajózás védelmére erősen korlátozták a vízimalmok építésének lehetőségét, hogy a ... *hajók közlekedése zavart ne szenvedjen*. A hajózás érdekében tilosnak mondták ki a Maros vízének akár malom hajtására, akár más célra való elvezetését. Ugyanezt az elvet kellett érvényesíteni a Száván (a Bosszut folyó torkolatától az Una torkolatáig) és az Una folyó határszakaszán (torkolatától megközelítőleg Novi-ig). A határok mentén csupán a katonai jellegű építkezéseket tiltották meg. Brodnál például külön kitértek arra, hogy *kiválóan alkalmas kereskedelemre, és építhető ott város illő és megfelelő fallal...* – a várat azonban, melyet a császáriak újjáépítettek és megerősítettek, le kellett rombolni.

Az 1699. január 26-án aláírt békeszerződés csak nagy vonalakban rögzített a határokat. Annak pontos vonalát egy török és egy

53 BUB Mss di Marsigli Vol. 37. pp. 5-7, 9.

54 Acsády Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657-1711). Budapest, 1898.

osztrák bizottság jelölte ki. A munkát 1699. március 22-én kellett megkezdeni, hogy az *alattvalók nyugalma és biztonsága érdekében* a bizottságok közös határozatai alapján a határokat *mihamarább világosan elválasszák és megjelöljék.*⁵⁵

Határkijelölés

Felkészülés

Az osztrák bizottság vezetője Marsigli, a török bizottságé Ibrahim Effendi, Kapigi Bassi volt.

Munkáját a két megbízott azzal kezdte, hogy latinul és törökül írásban rögzítették a határkijelölő munka menetét:

A rendkívül hosszú határvonalat (850 km) szakaszonként jelölik ki. Az első ilyen szakasz a Tisza torkolatától indul, a Bosszut és a Száva találkozásáig terjed.

A határ pontos vonalát természetes és mesterséges határjelekkel rögzítik. Az utóbbiak közé tartoznak a földből vagy kőből emelt halmok (unka; humka), oszlopok, sáncok, melyeket a török, illetve az osztrák császár alattvalói építenek. Egyiket az egyik, másikat a másik fél emberei, mégpedig 300 lépésenként. Ily módon a Szerémségben 213 halmot állítottak. Ahol a Szávát szelte a határ, ott nagy fákat jelöltek meg, az átjárhatatlan erdők vagy mocsarak szélén pedig, ahol a határvonal megtört, a többen is hatalmasabb halmot emeltek.

Mivel a folyók medrüket egy-egy áradás alkalmával megváltoztathatják, különös gonddal kell a jelen állapotot rögzíteni.

A két bizottság általában a saját területén utazik egymással párhuzamosan, hogy egyik se terhelje a másik császár alattvalóit sem a táborozás idején, sem útközben.

Az egyik császár birodalmából a másikba való költözés tilos, ami alól – a békeség kedvéért – kivételek azok az esetek, amikor a karlócai békekötés és a határkijelölés során született megegyezés közötti időszakban vándoroltak el.

Szigorúan tilos mindennemű rabló kalandozás a másik fél területére, vagy egyéb ellenségeskedés.

Mivel a határvonal szántókat, szőlőket szel ketté, megengedik, hogy a kijelölés évében a termést még az arathatja le, aki vetett, illetve aki azt gondozta.

Végül késedelem nélkül ki kell üríteni és le kell rombolni a békeszerződés 4. fejezetében megjelölt erősségeket és helységeket. Marsigli ezen túlmenően papírra vetette azokat a feladatokat is, amelyeket ő magánszorgalomból teljesíteni akart:

A határvonalat – legyen az mesterséges halmok vagy folyó által kijelölt –, a geográfia minden módján igyekszik leírni. Munkája során mindenütt figyelembe veszi a természeti adottságokat, domborzati viszonyokat, a lakosság nemzetiségét, és egzakt térképet készít a közösen elfogadott határszakaszokról, egyben azokat gondosan le is írja.

A határsáv négy óra járásnyi széles, azaz két órányi az osztrák, kettő a török császár birodalma irányában.

A folyókat, különösen a határfolyókat kanyarulataikkal,

55A békeszerződés szövegét Katona István: *Historia critica regnum Hungariae c. könyvében* közölte (Buda, 1805. pp. 106-125.).

mélységükkel, teherbírásukkal (mekkora hajók közlekedhetnek rajta), átjárhatóságukkal (vannak-e rajta álló vagy repülőhidak), gazdasági hasznosításuk szerint (hajtanak-e malmokat), természeti adottságaikkal (az idős emberek emlékezete szerint mikor voltak nagy árvizek, ezek milyen pusztításokat végeztek) le fogja írni. Kitér majd a parton található falvakra, kastélyokra, erősségekre. Jelezni fogja, hogy ez a határ menti négy óra járásnyi szakasz sík, hegyes, mocsaras, erdős avagy gazdálkodásra, legeltetésre alkalmas-e? Milyenek az útjai, a hidak, és a hágók a kereskedők vagy a katonaság számára járhatók-e?

Jelentéseiben kitér a lakosság jellegére, nyelvére, vallására, viseletére.

Külön tájékoztatást ad azokról a helységekről, melyeket le kell rombolni vagy ki kell üríteni.

Mindezt térképekkel fogja illusztrálni, és külön készített térképet a végleges, mindkét fél által ratifikált szakaszokról. Ha a császár valamilyen szempontot a felsoroltakon kívül még fontosnak tart, parancsának engedelmesen eleget tesz.⁵⁶

A határkijelölés életközélebről

Annak érdekében, hogy a két birodalmat egymástól elválasztó rendkívül hosszú határt áttekinthetőbben tudják leírni, szakaszokra osztották azt, mégpedig úgy, hogy a békeszerződés helyét véve alapul, Karlócához viszonyítva Dunán inneni és Dunán túli részt különböztettek meg, melyeket aztán tovább szakaszoltak. A Tiszának a Dunába való betorkollásával átellenben, Szalánkementől, Belgrád irányában körülbelül 10 kötélhossznyira,⁵⁷ kezdték meg a munkát. Itt állították az első határhalmot. Ezt a többenél nagyobbra és kőből építették. Tőle indulva a hegy csúcsáig 4, majd Moravic irányában haladva a Száva folyóig 208 halmot állítottak. A határjelek helyét azonosíthatóságuk érdekében le is írták. Az elvégzett munkáról egy, a feladat elvégzését hírül adó, mindkét megbízott által aláírt ünnepélyes hangú nyilatkozatban részletesen számoltak be.⁵⁸ Ezt olvasva a határkijelölés részleteibe pillanthatunk be: A Szávát elérve, annak kanyarulatát megkerülve haladtak nyugatnak, és a Hisir Chiansnak nevezett helyen, az előbbi halommal átellenben két hatalmas fát jelöltek meg, innen nem messze az erdő közelében három, az út mentén négy, egy nyílt területen egy, egy másik hasonló területen két, a nádas mellett egy, és ugyanezen a területen még egy fába vésték bele a két császár jeleit. Egy üres mező közepén egy, majd tovább haladva két hatalmas fát jelöltek meg, a nyílt terepen pedig egy halmot állítottak. Ugyancsak halmot állítottak Moravic várától nem messze, az előzőtől negyed óránnyira. Lachinzaunus és Filetinza régi falvainak határában két halmot; Scharkodin és Pogotova területén hármat; Moravictól nem messze az erdőnél egyet építettek. Végül a Bossut folyó partján Moravic várának környékén állították az utolsó, a többenél nagyobb halmot. Így a Száva folyó partjától a Bossut folyóig 29

⁵⁶Raffaella Gherardi: Luigi Ferdinando Marsigli Relazioni dei Confini... Modena, Mucchi Editore, 1986. pp. 52-53.

⁵⁷A földmérés gyakori eszköze, 40 m.

⁵⁸BUB Mss di Marsigli Vol. 69. Az ünnepélyes nyilatkozatot 1701. május 5-én írták alá.

határhalmot állítottak... A jelentésből az is kiderül, hogy miért nem tudtak megegyezni a Novi-i szakaszt illetően, ami magyarázza a térképeken jelentkező szakadást a határvonalban: a békeszerződés értelmében az osztrák császárt illetve volna Új-Noví vára, de a törökök nem voltak hajlandók lemondani róla.

Müller határtérképei

A béketárgyalások előkészítésére rajzolt térképek

Bécs békekötésre irányuló erőfeszítései 1697-ig eredménytelenek voltak, mivel a további török hódító szándékot megtörő döntő csatára nem bírták rákényszeríteni az oszmán hadvezetést. Az „áldott békéhez” – miként Marsigli fogalmaz –, a hajlandóságot Savoyai Jenő zentai győzelme (1697) hozta meg. Ekkor a Tiszán való átkelés közben sikerült meglepni a szultán által vezetett török sereget. A vereség annyira sokkolta a török Portát, hogy ettől kezdve hajlott a békére. Talán ez idő tájt kapta Marsigli a feladatot, hogy rajzoltassa meg a Török és az Osztrák Birodalom térképét.

Három tekercset is találtunk erről – a szerző neve és a készítés ideje nélkül.

Az első: *A Habsburg és a Török Birodalom egyesített térképe; A Török Birodalom* címet viseli.⁵⁹

A második: *A Habsburg és a Török Birodalom egyesített térképe. I. térkép; a Császár számára – általánosabb.*⁶⁰

A harmadik: *A Habsburg és a Török Birodalom egyesített térképe. II. térkép; a Császár számára, speciálisabb.* További felirata: *A két birodalom, az osztrák és az ottomán birodalom geográfiai térképe, mely a fegyverrel elért határokat több javaslatnak megfelelően bizonyos rendben tünteti fel: a természeti és hadászati szempontokhoz igazodva; az utak jegyzékével, mind a napjaink, mind pedig a jövőbeni hadjáratok, valamint a kereskedők használatára és javára.*⁶¹ A feliratok tanúsága szerint az osztrák császár (I. Lipót) számára rajzolták őket, így feltételezzük, hogy létezik egy tisztázati példány belőlük a bécsi Hadi Levéltárban is. Kutatásaink azonban eddig nem jártak sikerrel.

A határtérképek keletkezése

Feliratuk általában *Mappa Geographica* vagy *Mappa lineae limitaneae* megjelöléssel kezdődik. Valójában topográfiai térképek, amelyek szoros szimbiózisban élnek a jelentésekkel. Példaként említjük a Szerémség térképét, a *Mappa lineae limitaneae Sirmiensis*-t.⁶²

A térképen két határvonal-változat látható. A fekete szaggatott vonal a Bécs által tervezett és jóváhagyott, a piros az egyezkedés folyamán mindkét bizottságvezető által elfogadott. Furcsasága, hogy bár a törökök számára kedvezőtlenebb, mégis a török megbízott akarta így. A történet mögött pedig Ibrahim effendi makacssága áll, aki ragaszkodott ahhoz – miként Marsigli nem kevés kajánsággal írja –, hogy korrigálás nélkül a kvadránsnak egy bizonyos szöge alatt haladjanak mindvégig.

59 BUB Mss di Marsigli Rotolo 27.

60 BUB Mss di Marsigli Rotolo 27. I.

61 BUB Mss di Marsigli Rotolo 27. II.

62 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 3; Bécs ÖStA KA HKR Akten, Relatio 3. 1699. május.

A határvonal mentén római és arab számok, valamint kis halmok láthatók. A római számok azt a nyolc napot jelzik, amelyeken a halmok emelésén dolgoztak, az alattuk lévő arab számok pedig az emelt halmokat mutatják.⁶³

A térképet kísérő jelentés arról is említést tesz, hogy a határkijelölés során földrajzi kérdések tisztázására is sor került. A Bosszut folyóról az élt a köztudatban, hogy három ágba ömlik a Szávába. Marsigli a török megbízottal egy Belgrádból küldött csajkán Moravictól a Száváig behajózta a folyót, és azt tapasztalta, hogy csak egy ággal torkollik a Szávába, és mindenütt jó és elég magas partja van.

Ami pedig a határjeleket illeti, mivel azok az idő és a rossz szándékú emberek pusztításainak ki voltak téve, a török megbízottal megegyeztek, hogy azokat a határőrparancsnokok minden harmadik évben felülvizsgálják, és állapotukról jelentést tesznek.⁶⁴

Müller még a munkák megkezdése előtt elkészítette azoknak a jeleknek a rajzát, amelyekkel határvonalat kitűzik: halmokat, a két császár szimbólumaival megjelölt fák rajzát és azok helyének térképen való rögzítésének módját. Az utóbbi esetben betájolta őket és megadta bizonyos jellemző pontoktól való távolságukat. Beazonosításuk megkönnyítésére számokat is adott nekik. A folyók mentén, ahol annak egyik partja a török, a másik az osztrák császár fennhatósága alá tartozott, a határvonalat – miként a Száva esetében is –, nem a folyó közepén húzta meg. Ezt sok latolgatás után – miként írja egyik levelében –, és mások véleményét is kikérve tette. Ő a folyót egy oszthatatlan egységnek tekinti, amelyben semmi sincs, ami kizárólag csak a császáré, vagy csak a török szultáné lenne. A folyó kettéosztása a békeszerződés szellemének is ellentmond. Azt sem teheti meg, hogy Marsigli kívánságának megfelelően a határvonalat csak a végén rajzolja be, mivel a hegyek fekete vonalaira, ha utólag viszi rá a színt, azok átütnek rajta és elcsúfítják a térképet.⁶⁵

*A Bécsben rejtőzködő határtérképek*⁶⁶

A bolognai munkapéldányok azt mutatták, hogy Müller számos térképet rajzolt a határjelentések mellékleteként, ezeknek azonban a jelentésekkel együtt Bécsben nyoma veszett.

Egy évtizeden át többször megkíséreltük fellelni őket, de a levéltárosok a legnagyobb jóakarattal sem tudtak segíteni: a századok folyamán ki is dobhatták azokat, vagy akár el is éghettek – mondták.

1998. tavaszán, ezekre az elveszettnek hitt határjelentésekre mégis csak rábukkantunk.⁶⁷ A raktár mélyén számozatlanul és

63A halmok magasabbak voltak egy embernél, és közepükbe fát ültettek. Volt olyan nap, amikor negyvenet építettek. Egyiket az osztrák, a másikat a török fél emberei emelték.

64A térkép leírásának kelte: Moravitznál lévő tábor a Bossut folyónál, 1699. május 13.; lásd: 3. Informatio.

65BUB Mss di Marsigli Vol. 80. B. pp. 112–115. Nürnberg, 1702. október 11. Kifejezi még afölötti örömét, hogy a bolognai asztronómiai ügyek jól alakulnak, és az eszme, amely tegnap fogant, mára csodálatosan nagygyá bontakozott.

66Bécs ÖStA KA HKR Akten, BLG 1701. 76, 77, 78. doboz.

67Dr. Cziganý Istvánnak, a Hadtörténeti Intézet munkatársának, aki ez idő tájt

regisztrálatlanul bújtak meg egy sarokban. A dokumentumok között számos térkép is található az iratokhoz szalaggal kötve. Nagyobb részüket Müller rajzolta. Bár kézjeggyével nem látta el őket, számos érvet lehet felhozni Müller-i szerzőségük mellett: az asztronómiai helymeghatározással rögzített helyek pozíciója és azoknak egymáshoz viszonyított elhelyezkedése Müller térképein állandó; a határfolyók és a Duna útjának ábrázolása térképein egyediek, mivel jellegzetes kanyarulataikat helyszíni bejárások és műszeres mérések alapján pontosította. Ezen túlmenően természetesen segítségünkre voltak a térképjelek és stílusjegyek is.

A határjelentések mellől elszakított térképek

Több mint egy tucat határtérképet őriznek a bécsi Staatsarchivban, amelyeknek sem szerzőjét, sem készítésük idejét és körülményeit ez idáig pontosan nem ismertük. A még nyitott kérdésekre – szerző, keletkezés ideje és rendeltetés – Müller térképeinek bolognai impúrumai adták meg a választ. Müller, a térképek rajzolója ugyanis mindegyik impúrum-példányra felírta vagy egy cédulát ragasztott, amelyen feltüntette, hogy az adott mappa tisztázati változatát hányadik jelentés mellékletként, milyen nevű futár, mely napon vitte Bécsbe.

Ezek a feljegyzések segítettek abban, hogy a Staatsarchivban őrzött, eredeti helyüket nem találó térképeket Marsigli határjelentéseinek megfelelő helyére besoroljuk. Alább, a bal oszlopban a jelentések mellől elszakított térképek jelzete található, a jobb oszlopban pedig a bolognai impúrum-példányok segítségével meghatározott helyük a bécsi levéltárban őrzött jelentésekben:

Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 764–800.	Lit. C. ad Relat. XX. Mappa XVIII. ⁶⁸
Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 790–800.	Lit. E. ad Relat. XVI. Mappa XVII. ⁶⁹
Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 829.	Lit. E. ad Relat. V. Mappa II. ⁷⁰
Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 829–1.	Lit. H. ad Relat. XXVI. Mappa XXII. ⁷¹
Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 829–2.	–
Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 743.	Lit. H. ad Relat. IV. ⁷²
Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 829–3.	Lit. E. ad Relat. V. Mappa II. ⁷³
Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c	–

a Kriegsarchivban a magyar delegáció tagjaként dolgozott, panaszoltuk el hiábavaló kutatásunk történetét. Ő ezt hallva így szólt: „Várj csak, mintha pár héttel ezelőtt néhány papírdobozba belekukkantva ezeket láttuk volna.” Valóban Marsigli jelentései voltak – négyezer oldalnyi irat!

68 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 26.

69 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 24.

70 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 6.

71 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 32.

72 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 40.

73 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 6.

829-4.	Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c	Lit. B. ad. Relat. XX. Mappa XVIII. ⁷⁴
829-5.	Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c	-
829-6.	Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c	Lit. A. ad Relat. XIV. Mappa XII. ⁷⁵
829-7.	Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c	Lit. B. ad Relat. VI. Mappa III. ⁷⁶
829-8.	Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c	Lit. A. ad Relat. X. ⁷⁷
830.	Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c	Lit. A. ad Relat. X. Mappa VIII. ⁷⁸
832.	Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c	Lit. B. ad annex. A. Relat. XVI. ⁷⁹
834.		

A határtérkép-csoda

A híres, úgynevezett 39 (41) szelvényes határtérképről⁸⁰ ismertsége ellenére pár mondatban azért szólunk, mivel eredetét és sorsát illetően még a térképet gondosan tanulmányozók is téves feltételezésekkel hidalták át az információk hiányát.⁸¹

Mindenekelőtt fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a szakirodalomban meghonosodott gyakorlat alapján nevezzük 39 szelvényesnek a térképet. Müller 41 szelvényről ír mindig. Ezt az indokolta, hogy a 40. és a 41. lapok ugyan nem tipikus térképlapok, de helyszínrajzokat tartalmaznak, mégpedig az egyes szelvényeken feltüntetett 96 határjel helyszínrajzát. A teljes mű tehát egy összesítő lapból, 39 szelvényrajzból és további 2 kiegészítő fólióból, összességében 42 lapból áll. Az összesítő térkép mérete: 50×110 cm, a szelvényeké többnyire 50×66 cm.⁸²

Mikor és kinek rajzolta ezeket Müller? A szakirodalom szerint 1706-ban Savoyai Jenő herceg megrendelésére készítette őket. Ezzel szemben Müllernek Marsiglihoz írott levelei azt igazolják, hogy 1703-ban, Nürnbergben készültek, mégpedig Marsigli számára. Müller kimutatásai még azt is elárulják, hogy a határszelvények darabjáért 5 florénát, a Magyar Monarchia országainak térképeiért egyenként 12 florénát, a Duna-szekciókért laponként csupán 6 florénát kapott, jóllehet három határszelvényt is elkészített azalatt, míg a Duna-szelvényekből egyet. A Duna-monográfia gyönyörű Mappa Generalis-áért és a Mappa Potamographica-ért

74 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 25

75 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 19.

76 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 7.

77 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 5.

78 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 13.

79 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 21.

80 Az eredeti: Bécs ÖNB C. P. Min. 85; Másolata: Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 634.

81 Joseph Paldus: Johann Christoph Müller - Ein Beitrag zur Geschichte vaterländischer Kartographie. Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs, Dritte Folge. V. Bd. Wien, 1907.

82 A térkép felirata: *Mappa geographico limitanea in qua imperiorum caesarei et ottomanici confinia in almae pacis carlovitzensis congressu decreta [...] exhibentur...* Azon földrajzi határ menti térkép, melyen a karlócai békében megállapított határvonalakat [...] mutatjuk be...

Marsigli ugyanannyit fizetett, mint a Duna-szelvényekért. Nem lehetett Müller túlfizetve, mivel ő is, miként Eimmart, a rézmetsző, örökös anyagi gondokkal küszködött. Az idő fogy, az adósság gyarapszik, idézi a közmondást.⁸³ Előfordult az is, hogy Eimmart, a fővállalkozó a Müller számára küldött pénzt rézlemez vásárlására költötte, jöllehet Müller a Duna-monográfia térképei megrajzolásához szükséges pergamenben szükségét szenvedett. Az 1703. május 12-én írt, utolsó levelében⁸⁴ Müller térképe elkészültéről úgy adott számot, mintha csak a kíváncsi utókorra gondolt volna: *Valamennyi határszelvényt - szám szerint 41 darabot - és az áttekintő térképet, teljesen elkészítettem.*⁸⁵ Beszámol arról is, hogy bár Marsigli megbízta a határhalmok speciális térképének megrajzolásával, azt még nem készítette el, miként Bulgária és a szűkebb értelemben vett Magyarország (*Hungaria vera*) térképét sem. Reméli azonban, hogy ezekkel, mire levelét Marsigli megkapja, végez.

A 39 (41) szelvényes határtérképet ezt követően csak hét év múlva említik a bolognai iratok. Müller patrónusát - így titulálták Marsigli a nürnbergiek -, ekkor már Bolognában találjuk, aki értékes hagyatékát szülővárosának adományozta. 1710. február 3-án a város előljáróságához egy végrendeletet juttatott el.⁸⁶ Arra kérte benne a szenátust, hogy halála után ezt a mappát, melyet az ő saját kezdeményezésére és pénzén Müllerrel rajzoltatott, adják át a császárnak. Döntését meg is indokolta: egyrészt a kereszténység számára nagyon jelentős információk vannak benne, másrészt pedig a császárnak meg akarta mutatni, hogy kegyvesztettsége ellenére őszinte híve.

Ezen végakaratót megfogalmazó levelét a halálát követő évben, 1731. augusztus 11-én olvasták fel a szenátusban. Mindjárt döntést hoztak, hogy Marsigli kívánságának teljesítése előtt elkészíttetik a térkép hű mását. A feladatra több jelölt is akadt. 1732. június 14-én az egyetem titkárának, Manfredinak⁸⁷ Rondellihoz⁸⁸ írt leveléből értesülünk arról, hogy F. Vandi-ra esett a választás, aki azonban csak az összesítő lapot készítette el.⁸⁹ Ezután az eredetit, azaz az áttekintő lapot, a 39 szelvényt, valamint a 91 határjel helyszínrajzát tartalmazó 2 lapot egy díszes dobozba

83 BUB Mss di Marsigli Vol. 82. pp. 52-52. 1703. január 6. latin.

84 BUB Mss di Marsigli Vol. 80. B. pp. 164-165. latin.

85 Müller külön szelvényeknek számítja a két lapot is, melyre a határjelek helyszínrajzait tette. Ezért ő következetesen 41 szelvényes térképről beszél. Az összesítő lappal együtt tehát 42 pergamenlappal kell számolni.

86 Archivio di Stato Bologna, Assunteria di Istituto, Diversorum B. n. 7. fasc. 3.

87 Manfredi, Gabriele; matematikus és titkár.

88 Rondelli, Geminiano; matematikus.

89 Archivio di Stato, Bologna; Assunteria di Istituto - Diversorum - B. 20 n. 8. fasc. 3. A levélből arra következtettünk, hogy csak az áttekintő térképet rajzoltatták újra, a 41 szekciót nem. És valóban csak az összesítő térkép másolatát találtuk meg. Az idézett Marsigli-végrendeletből nyilvánvaló, hogy nem 1706-ban - miként azt a szakirodalom tartja -, hanem 1702-1703-ban, és nem Savoyai Jenő megrendelésére, hanem Marsigliéra készült a térkép. Megoldódott az a rejtély is, hogy miként és mikor került J. C. Müllernek egyik legszebb térképe Bécsbe: 1732-ben adták át a velencei császári követnek. Az erről szóló dokumentum dátuma: 1732. október 28.

csomagolva átadták a velencei Habsburg birodalmi követnek.⁹⁰ Így került a határtérképezésben úttörő jelentőségű teljes mű a bécsi Nemzeti Könyvtárba, amelyről a Haditanács másolatot készítettetett. Ez utóbbit ugyancsak Bécsben, a Hadi Levéltárban őrzik.⁹¹

A fantomtérkép⁹²

A 39 (41) szelvényes határtérképpel összefüggésben kell foglalkozni egy olyan soha sem létezett, 24 szelvényes Müller-i határtérképpel, amelynek eredete szorosan az előbbihez kötődik. Amikor ezt a katalógust készítettük, gondosan utána jártunk, hátha valahonnan előbukkan ez a térkép, amelyet mind a mai napig ismerni vél a szakirodalom. Egy 24 szelvényes térkép nem olyan jelentéktelen, hogy egykönnyen megbújjon a kutatók szeme elől. Müller kortársa, Doppelmayr,⁹³ majd pedig Paldus, Müller életrajzírója két helyen is megemlíti a 24 szelvényes térképet. Paldusnál az a különös, hogy másodszor már kérdőjelet nyomtattak a 24-es szám után, Doppelmayr pedig egyáltalán nem tud a 39 (41) szelvényes határtérképről. Müller levelében mindig 41 szelvényesnek mondja térképét azon az alapon, hogy a 39 határszelvényhez két fólió lapot csatolt a határjelek helyszínrajzaival. Ha ehhez hozzá vesszük az összesítő térképet, az összesen 42. Erre alapozva állíthatjuk: Müller első életrajzírója, Doppelmayr, akitől Paldus a téves adatot örökölte, 42-t akart írni, de talán a nyomdász hibázott, és a 42-ből a számok felcserélésével 24 lett, amit aztán Paldus, és az ő nyomán valamennyi Müllerrel foglalkozó szakíró átvett. Legutóbb a karlócai békekötés 300 éves évfordulójára Horvátországban rendezett kiállítás katalógusában talákoztunk ezzel a tévedéssel. Bár szerzője a Kriegsarchiv 39 szelvényes másolat-térképének a leltári számát adja meg, mégis azt írja, hogy Müller 24 szelvényes térképének XXIII. és XXIV. szelvényét használta fel.⁹⁴

A 24 szelvényes változat létezésének tévhite itt származhat azonban még máshonnan is: Müller a 850 km-es határszakaszt Karlócahoz viszonyítva⁹⁵ egy Dunán inneni (horvátországi), és egy Dunán túli (erdélyi és magyarországi) részre osztotta. A Tisza torkolatát tette meg kiindulási pontnak, és szelvényei számozását a vele átellenben lévő Szalánkemennél kezdte, és folytatta a Habsburg-török-velencei hármas határig. Ez a Dunán inneni rész, a *Pars Confinium Cisdanubialium* 24 szelvényből áll, amelynek XXIV. szelvénye – miként Müller maga mondja – „ultima”, azaz utolsó, de csak a Dunán inneni szelvények között!⁹⁶

90 Archivio di Stato Bologna, Assunteria di Istituto, Diversorum B. n. 8.

91 Az eredeti: Bécs ÖNB C. P. Min. 85; az összesítő lapot nem számítva, melynek egy másolatát őrzik Bolognában is: Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 634.

92 A 39 (41) szelvényes határtérképéhez kapcsolódó probléma.

93 Johann Gabriel Doppelmayr: Historische Nachricht von den Nürnbergischen Mathematicis und Künstlern. Nürnberg, In Verlegung Peter Conrad Monaths, 1730.

94 A Katalógus 18. számú térképét jelöli meg forrásnak a B IX c 634-es leltári számmal, amely a Kriegsarchiv Kartensammlung-jában a 39 szelvényes térkép száma, mondván: *kolorierte Zeichnung: 24 lista/24 sections/ 24 Blätter.*

95 BUB Mss di Marsigli Rotolo 29. A határkijelölés befejezését hírül adó dokumentum.

96 Sectio XXIV. Pars Confinium cisdanubialium ultima nimirum usque ad Triplex Confinia in Croatia. Adjuncta simul parte Confin(ium) Turcico-Venetor(um).

Mindezek után úgy gondoljuk, hogy a 24 szelvényes térkép sohasem létezett, és azonos a szakirodalomban 39 szelvényesként ismert, valójában 42 lapból álló határtérképpel.

Határ menti erősségek helyszínrajzai⁹⁷

Marsigli a határkijelölés előtt írásban rögzítette, hogy mi módon fogja munkáját végezni. Itt, a térképezés mellett önmagának megszabott feladatnak jelölte meg, hogy a lerombolandó várakról helyszínrajzot készít.

Ezen szándékának megvalósításáról tanúskodik az az album, amelybe 78 várrajzot kötöttek. Sajnos csak impúrumát találtuk meg Bolognában. Bizonyára Bécsbe került a gondosan megrajzolt változat, de azt a Hadi Levéltár Térképtárában hiába kerestük, pedig a Levéltár vezetőjének kíséretében magunk is átnézhattük a hasonló méretű és rendeltetésű albumokat.

Mindenesetre néhány erősség helyszínrajzát a bolognai impúrumok alapján a katalógusban bemutatjuk. Ezek Müller keze munkái, a többinél sokszor csak a térképi rész származik tőle, az egyebeket ügyetlen, idegen kéz rajzolta a lapokra.

A kötet címe: *Azon határmenti erősségek tervrajzai, amelyeket a karlócai békeszerződés értelmében többnyire már leromboltak, vagy pedig ezután kell lerombolni és kiüríteni; amiről az ide vonatkozó jelentések részletesebben beszámolnak.*⁹⁸

Ugyanitt található Müllernek egy feljegyzése azon váralaprajzokról, amelyeket a jelentések mellékleteként küldött Bécsbe.⁹⁹

A térképek, mint a határtárgyalások dokumentumai

Marsigli jelentéseiben, amelyeket futárral rendszeresen küldött Bécsbe, informálta a császárt, illetve a Haditanácsot. Müller - Marsigli utasítása szerint - térképeken illusztrálta a problémákat, az esetleges alternatívákat, rögzítette a megállapodások eredményét, a határjelek pozícióját, sőt még a két bizottság útvonalát és táborhelyeit is.

Általában mindkét fél bizottsága a maga területén vonult és táborozott.

Munkájuk ott, ahol a két birodalmat a folyók elválasztották - a nomád körülményeket, a mocsarak és kiöntések kellemetlenségeit nem

97 BUB Mss di Marsigli Vol. 12.

98 Ichnographia Fortalitiorum Limitaneorum, quae, vigore Pacis Carlovitzensis, plurimam partem sunt destructa aut evacuata; uti quidem Relationes huc spectantes clarius docent. Notandum: in omnibus scalis Orgiae intelliguntur.

99 BUB Mss di Marsigli Vol. 21. p. 112.: Notae Plantarum Fortalitior.

Salankemen. No. I. ad annexum A. in Relat. V. Dresnik. N. III. ad idem annex. Mitrovitz. No. II. ad annex. A. in Relat. V. Novi novum, Lit. E ad annex. A. Relat. XVI.

Morovig. No. III. ad id. annex.

Pedaly. Lit. F. ad id.

Ratzka. No. IV. ad idem annex.

Gnozdansky. G. ad idem

Brod. No. V. ad id.

Sluin. H. ad id.

Gradisca No. VI.

Cremen, I. ad id.

Jeszenovitz. No VII.

Udvina, K. ad id.

Dubitza, Lit. C. ad Relat. V.

Grackatz. L. ad id.

Kastanovitz. Lit. D. ad Relat. V.

Zvonigrad. M. ad id. de Pagos Militar.

N.

Poricrovatz. No. II. ad id. annex.

Jeszenovitz tripliciter repraesentans,

sub Litt. A. B. C. in Postscripto II. Relat. XX.

számítva -, nem sok nehézséggel járt. Még a szigetek miatt sem viszálykodtak. Azokat nem vonták egyik birodalom fennhatósága alá sem - maradtak senki földje, illetve mindkét fél alattvalói számára használhatók. Azokon a területeken pedig, ahol nem folyók képezték a határt, ott árkokkal, kövekkel, oszlopokkal és más, a félreértést kizáró jelekkel egyértelműsítették a határ pontos vonalát. A hegyekben például fákat jelöltek meg, kérgükbe a török oldalon félholdat és arab írásjeleket, míg a Habsburg birodalom oldalán többnyire keresztet véstek. Marsigli térképészével, Müllerrel, még ezeknek a határjeleknek a földrajzi pozícióját, alakját, feliratát is feljegyeztette. A kölcsönösen elfogadott határszakaszokról készült térképeket jelentései mellékleteként Bécsbe küldte.¹⁰⁰ A térképek vázlatait megőrizte, ezek később hagyatékának részeként Bolognába kerültek.

A tárgyalások sokszor csak egy sor keleties alkudozás után vezettek sikerre, miközben több alternatívát megvizsgáltak. Jól illusztrálja ezt az a geográfiai térkép, amely a már megállapított határvonalat a Corana (Korana) folyónál egészen Jeszera-ig mutatja. Rajta különböző színnel 4 határvonal-variáns van feltüntetve. Az egyik a július 3-án a Császári Udvarnak megküldött és elfogadott terv, a másik a törökökkel folytatott tárgyalások során Marsigli által benyújtott elképzelés, a harmadik a már megállapított határvonal, a negyedik a Hasszán (Hasan) basa utasításának megfelelően a törökök által javasolt vonal.¹⁰¹ A végleges határvonal arról tanúskodik, hogy kevésbé volt ugyan kedvező, mint amit Marsigli szorgalmazott, de jobb lett, mint amit Bécs még elfogadhatónak tartott.

Marsigli munkájának jellegét, politikai és katonai jelentőségét érzékelteti az a térkép is, amelyen azt vázolja fel, hogy milyen katonai következményekkel járna az Una, a Kulpa és a Száva folyók közötti területen Novi lerombolása, amely a háború végén a császáriak kezében volt.¹⁰² A békeszerződés értelmében ő, mint a császár megbízottja, a *possideatis*, etc. elvre hivatkozva igényét a területre továbbra is fenntartotta. Ezzel együtt arra az egész területre is, mely a legutóbbi háború előtt Ó-Novitól függött. A tárgyalás stratégiai alternatíváit hat pontba szedte, és a lehetséges megoldásokat a térképen feltüntette, hogy az esetleges döntések következményeit Bécsben el tudják képzelni. A legrosszabb változat az lenne, ha Új-Novit le kellene rombolni anélkül, hogy jogot kapnának egy vele egyenértékű erősség létesítésére, mert akkor - miként mondja - Castanovitznak Petrinával és Sziszekkel való biztos összeköttetéséről lemondanánk, valamint egészen Glináig az egész terület kiszolgáltatott lenne; továbbá a zabolátlan oláhok megfékezésére Castanovitz és Zerín [Zrínyi]

100 A térképlapok impurumai megtalálhatók Bolognában, az egyetem Marsigli Archivumában, míg tisztázataik Bécsben, a Staatsarchiv térképgyűjteményében. Mivel a jelentések és a térképek, melyeket egy szerencsés véletlen folytán a raktár egy rejtett zugában találtunk meg, még feldolgozatlanok, így pontos levéltári jelzetüket megadni nem tudjuk (Bécs ÖStA KA HKR Akten, BLG 1701. 76-77-78. doboz).

101 Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 829-7. Geográfiai térkép, mely a már megállapított határvonalakat a Corana folyó mentén egészen a Jeszera folyóig mutatja.

102 Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 829-6.

várán, illetve Pedal régi várkastélyának romjain kívül semmi sem maradna.

Marsigli határkijelölő szerepének súlyát még jobban megértjük, ha az egyik térképhez fűzött mellékletét olvassuk:

Megjegyzések a térképhez:

1. *Novi és Kastanovitz területének Bosznia felől természetes határai a legutóbbi háborúig a Trisna patak; Horvátország felől pedig Dibusa patak volt.*
2. *A törökök azonban - a békeszerződés V. artikulusának nyilvánvalóan ellentmondóan -, azt akarják, hogy ez a két határ egyedül Ó-Novii területére szorítkozzon, Új-Novii pedig legyen az övék, amely mögött nagyon átláthatóan az bújik meg, hogy Jessenovitz, Dubitza és Novi kiürítése után az Una folyó boszniai partja képezze a természetes határvonalat, ami nem kevésbé sérti a békeszerződés azon alapelvét is, hogy uti possidetis, ita possideatis, ezen alapelv ugyanis annyira általános, hogy minden olyan helységekre vonatkozik, amelyeket érvénye alól külön ki nem emeltek; így Új-Novira is ez áll, hiszen semmiféle említés - akár úgy, hogy ki kellene üríteni, akár pedig úgy, hogy le kellene rombolni - róla nem történik.*
3. *Ibrahim Effendi azt akarta, hogy szerződésben ismerjem el: a Trisna patak képezi a határt Kastanovitz és Ó-Novii között; mivel azonban ebből az igenből azt szerette volna levezetni, hogy a Császár fennhatósága alatt csak addig a pontig maradnának a területek, ahol Novi alatt a szigetek megszűnnek, a többi viszont, Dogna, Struga, Pifniak, Saplitza és más kisebbek, az Ottomán Birodalom kezére jutnának, nem egyeztem bele.*
4. *Az biztos, hogy Új-Novii az Una mellett egészen Dobrotin faluig a legutóbbi háború alatt a Császár fennhatósága alá tartozott. Ezért a Klepala hegyen is állítottunk határhalmot; innen majd később az Una folyóig egyenes vonalban haladva lehet meghúzni a határt.*
5. *Fölségtek parancsának megfelelően a Novi feletti területből egy részt a törököknek engedtem át abban a tanácskozásban, amelyet Szt. Catarina mellett a boszniai pasával folytattam, és akkor hozzávetőlegesen az I. vonal mentén húztuk meg a határokat.
A második tanácskozáskor ugyanezen pasa a Novi feletti területből csak egy ágyúlövésnyit engedett át, azzal a föltétellel, hogy Új-Novit földdel kell egyenlővé tenni. Ezt a helyzetet mutatja a II. vonal.*
6. *Új-Novii lerombolását a törökök azzal indokolták, hogy ők hozzájárultak ahhoz, hogy a szultán által átengedett területen erődítményt építsünk. De azt, hogy mire alapozva állítják ezt, maguk a törökök sem tudták megmondani.
A boszniai pasa most azon fáradozik, hogy alaposan tájékozódjon Ó-Novii, Zrinyivár, Pedaly és Quosdansky területei felől.*
7. *Ugyanakkor biztos, hogy csak akkora területet birtokolhat, amekkora őt megilleti; annál is inkább, mivel az említett Guozdansky várának földjét a legutóbbi háború előtt, novi-inak nevezték, mivel Ó-Novii katonái őrizték azt a várat is, és ily módon Quozdanskyt, nem kevésbé Új-Novii vagy átadjuk a*

törököknek, vagy le kellene rombolni.

8. Ugyanezen boszniai pasa az Una folyónak Ó-Noví környéki partját, ha ott hidat épít, a Bosin, Vranugratz, stb. várakkal össze tudná kötni.

Ó-Novit, pedig mind szóban, mind írásban, mindig erősségnek nevezik; hogy ily módon biztosítsák maguknak a jogot annak helyreállításához és megerősítéséhez. Én azonban sohasem neveztem erősségnek, de nem is tagadtam; mivel ha tagadom, okot szolgáltatok számukra azt mondani, hogy az csupán Új-Noví erősségének szerves részét képező őrtorony.

9. Eközben nem kétséges, hogy a törökök a Bécsi Tárgyaláson majd igyekeznek jogot nyerni arra, hogy Ó-Novit megerősíthessék, és ott hidat építhessenek: ennek fejében azonban hozzájárulnak ahhoz, hogy Felső-Új-Noví lerombolásáért cserébe egy más helyen, ezzel egyenértékű erősséget építsen. Ahogy eddig ki tudtuk puhatolni, a törökök számára ez az utolsó elfogadható megoldás; pontosabban az, hogy az említett szigeteket egészen a Trisna patakig megkapják; és innen az Una folyó horvátországi partja egy meghatározandó helységig képezze a határt.¹⁰³

103 BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 32. (Tévesen az alább tárgyalt postatérképhez sorolták be az iratot. Lelőhelye: Bécs ÖStA HKR Akten, BLG 1701. Juli/42. 78. doboz.)

In Mappam Animadveriones.

I.^{mo} Limites Naturales Territorium Novi et Kastanovitz, ante novissimum bellum fuere, ex parte quidem Bosnae, rivus Trisna; ex parte autem Croatiae, rivus quidem Dilusa.

II. Turcae volunt, duobus dictis limitibus, solius Veteris Novi, territorium esse terminandum, ipsisque adeo, Novum Novi libere quoque cedendum: plane contra vim Articuli V.^{ti}, in quo clarissimis verbis statuitur, ut, evacuatis Jeszenovitz, Dubitzta et Novi, Unnae fl. ripa Bosnensis, Naturales limites praebat: nec minus, contra Pacis Fundamentum: uti possidetis, ita possideatis; sub quo generali fundamento, sicuti omnia loca comprehenduntur, quae non expressis nominibus sunt excepta; ita etiam Novum Novi, jure merito huc pertinet, cujus quippe nulla est facta mentio, vel, ut evacuaretur, vel destrueretur.

III.º Valuit Ibrahim Effendi, ut in Instrumento profiterer, Trisnam rivum, inter Kastanovitz, et Vetus Novi, Confinia facere; sed quia ex ista Confessione, deducere voluisset terminum, ubi, infra terram Novi, finirentur Insulae, in Caesarea potestate permanentes; adeoque reliquas superiores, Imperio Ottomanico adscribere; ideo, assensum ipsi haud praebui.

IV.^{to} Certum est, Imperatorem, durante ultimo bello, jure Novi Novi, possedisse, terram, penes Unnam fl., usque ad Dobratin. Unde etiam, super monte Klepala, cumulus erectus; a quo postmodum, usque ad Unnam fl., locum videlicet recta linea continuanda, intendebatur; ita ut locus iste, ultimus esset lineae limitaneae terminus, penes fluvium Unnam.

V.^{to} Juxta mandatum vero Majestatis Vestrae, partem aliquam, de territorio Novensi Superiori, Turcis me cessurum obtuli, in Congressu illo, cum Bassa Bosnensi, penes S. Catharinae instituto: et tunc trahenda circiter fuisset, linea I.

Idem Bassa, in secundo Conventu, tantum de terra supra Novi exhibuit, quantum duobus tormento explosus, superat; sed cum conditione, ut Novum Novi, solo aequaretur; et sic valeret Linea, II.

Sed in altero iterum Congressu, idem Bassa, non modo Novum Novi destruendum; sed etiam Lineam, ab Asperkarova Kula incipiendum, rectoque inde curzu, supra montem Klepala, protrahendam, praetendit. Linea III.

VI.^{to} Demolitio Novi Novi, non alio fundamento a Turcis preatenditur, quam quod sit in terra, Sultano concessa, erectum fortalitium. Sed, quam vere hoc dicant, nec ipsi explicare sciunt.

Bolognai tekercsek

A nagyobb méretű térképeket felgöngyölítve őrzik Bolognában. Az egyik ilyen – 83×90 cm méretű, tehát jókora térkép – nem kis meglepetésünkre Franciaország határait mutatja a Monasteri békét megelőzően és követően, valamint a Ryswi-i béke után. Feltehetően Marsigli akár felsőbb utasításra, akár magánkezdeményezésből tanulmányozta a háború történelmi előzményeit, amire a lap jobb felső sarkában található utasításból lehet következtetni.¹⁰⁴ Hasonlóképpen meglepett bennünket az ugyancsak Müller által rajzolt Itália-térkép, amely a területet tiroli határaitól a Calábriai végekig ábrázolja. A verzóján olvasható felirat rajzolásának időpontját is megjelöli: *Egész Itália térképe Tirol határaitól, hogy a császári sereg számára mutassa a követendő utat, amikor annak 1702-ben a Nápolyi Királyság ellen kellett vonulnia.*¹⁰⁵

Ugyancsak itáliai részeket ábrázol az Abruzzo térképe.¹⁰⁶ Mindkét itáliai térképre vonatkozik Marsigli utasítása: *Ezt a két térképet azokhoz az itáliai kézirataimhoz kell csatolni, amelyeket a császár parancsára készítettem. A bal oldalon, Parana és Rimino közötti korrigálandókat jelöli be azzal az emlékeztető szöveggel, hogy eszerint kell a Parana és Rimino közötti szakaszt kijavítani.* Verzóján olasz nyelven megjegyzés: *A Nápolyi Királyság térképe az osztrák házhoz hű nápolyiakra vonatkozó valamennyi katonai annotációval, amelyek megkönnyítik az 1702. évi hódítást.*

Térkép-különlegességek Bolognában és Bécsben

*A kereskedők számára rajzolt geográfiai térkép*¹⁰⁷

A békekötést követően új lehetőségek nyíltak meg a Habsburg Birodalom kereskedői számára. I. Lipót szerette volna kihasználni

VII.^{ma} Bassa Bosnensis, nunc in eo est, ut accurate informetur, de territoriis, Veteris Novi, Zerini, Pedaly, et Guozdansky.

Interea, certum est quod Guozdansky, numquam proprium suum, aut saltem, tam magnum territorium habuerit, quantum, de facto, ipsi est assignatum, et approbatum; imo quod praedictae arcis Guozdansky, terra, ante ultimum bellum, terra Novensis fuerit arcem custodiebant et hoc modo, Guozdansky non minus, ac Novum Novi, aut cedendum Turcis, aut demoliendum esset.

VIII.^{vo} Iden Bassa Bosnae, Unnae fl. ripam, quae est e regione Veteris Novi, Ottomanicae potestatis facere nititur; ut pontem ibi erigere, et cum arcibus, Busin, Vranugratz, etc. Commercio exercere posset.

Novi, item vetus, non modo Bassa, sed omnes etiam Turcae quando de eo aut scribunt aut loguntur, constanter Fortalitium appellant. Ego vero, esse fortalitium, uti non affirmavi; ita nec negavi: quia negando, ansam illis praebuisssem dicendi, quod turris illa, tantum Vigilia, aut pars sit, integri fortalitii, Novi Novi.

IX.^{no} Interim, non est dubitandum, quod Turcae, in Conventione Viennensi, jus abstinere studebunt, fortificandi Novi Vetus, ibidemque pontem erigendi. Sed eo ipso, vicissim permittent, ut Majestas Vestra, pro destructo Novo Novi, in alio quodam loco, aequivalens erigere possit fortalitium. Et hoc, uti passim hactenus intelligere potui, turcarum ultima est resolutio; nempe, ut, praefatas insulas, usque ad rivum Trisna, possideant; et, dehinc ripa Croatiae Unnae fl., usque ad locum determinandum, partem limitum faciat.

104 BUB Mss di Marsigli Vol. 46. p. 29.

105 BUB Mss di Marsigli Vol. 46. p. 28.

106 BUB Mss di Marsigli Vol. 46. p. 23.

107 Bécs ÖStA KA HKR Akten BLG 1701. Juli/42. Relation 10. melléklete; avagy MVM 23. 99. 1257. (másolat).

a győzelem biztosította kedvező politikai és gazdasági helyzetet, ezért utasította a Balkánt és a Magyar Királyságot jól ismerő L. F. Marsigli, tegyen javaslatot új kereskedelmi kapcsolatok és útvonalak kiépítésére. Marsigli ennek eleget téve írta meg az *Allgemeiner Discurs über den Traffico*¹⁰⁸ című négy részes tanulmányát. Konceptióját egy Müller által rajzolt térképen illusztrálta:

Ez a világ első olyan tematikus térképe, amelyet egy ország valamennyi kereskedelmi összeköttetésének bemutatására készítettek. Ezen túlmenően a térképnek egyéb tudománytörténeti jelentősége is van:

a. Rajta található a *Dunakanyarnak* és egyáltalán a Duna magyarországi szakaszának legkorábbi helyesen ábrázolt és pontosan datálható Marsigli-Müller-i megjelenítését.

b. A két birodalmat egymástól elválasztó folyószakaszok rajzát gondos helyszíni felmérések alapján készítették. A 39 (41) szekciós határtérképe feliratában Müller kiemeli, hogy a Maros, a Tisza, a Száva és az Unna folyók medervonalát, ahol azok a két birodalom között határt képeztek, iránytű segítségével ellenőrizte. Ezek a munkák az első módszeres, módszeres folyófelméréseknek tekinthetők hazánkban.

c. Első olyan térkép, amely Magyarország területén árvédelmi töltéseket jelöl.

d. Merészen szakítva a politikai szempontokkal, nem a birodalom központját, Bécsset, nem is a Magyar Királyság fővárosát, Budát, hanem a dél-magyarországi kereskedő várost, *Baját* tette meg kedvező földrajzi adottságainál fogva az ország kereskedelmi központjává.

*Magyarország első postatérképe*¹⁰⁹

A hírvivők, postajáratok számára rajzolt térkép. 1700 tavaszán a Délvidéken tartózkodó Marsigli újabb, az előzőhöz hasonló feladatot kapott: tegyen javaslatot arra vonatkozóan, hogy miként lehetne az újonnan felszabadított szlavóniai és horvátországi területen a határok mentén a postai összeköttetést kiépíteni. Marsigli, mielőtt elgondolását Bécsbe megküldte volna, egyeztetette azt a délvidéki postamesterekkel. Javaslatát Müllerrel térképen is illusztráltatta. Így született meg Magyarország - ismereteink szerint - első postatérképe, mely a Dunától nyugatra eső országrészt ábrázolja.

*A Magyar Királyság országai*¹¹⁰

Marsigli ezen kiadatlan műve előszavában a szűkebb értelemben vett Magyarország (*Hungaria vera*), Bosznia, Szerbia, Horvátország, Hercegovina, Moldva, Oláhország, Erdély, a Temesi bánóság és Bulgária történetének ismertetését ígéri. Mivel a helyismeret, a határvidéken végzett felmérések, a beszerzett térképek, valamint a

108 Általános értekezés a kereskedelemről. Bécs ÖStA KA HKR Akten BLG 1701. Juli/42. Relation 10.

109 Geográfiai térkép, melyet a Postaügyi Császári Hivatal által kinevezett hivatalnokok használatára, a posták felállítására meghozandó rendelkezések szolgálatában készítettünk. Bécs ÖStA KA HKR.. BLG 1701. July/42. Relatio 21.

110 BUB Mss di Marsigli Vol. 28. Nyomdára előkészített kézirat eredeti címe: „Monarchia Hungarica in sua regna pricipatus et ducatus divisa...”. A monarchia kifejezés alatt itt királyságot kell érteni.

kartográfus Müller személye ehhez kiváló lehetőséget kínált, a nyomdakésznek mondott kéziratot élére a tárgyalt országok mappáit tette. A kilenc, egyöntetűen 52×72 cm méretű, finoman színezett térkép – Magyarország térképe sajnos hiányzik, jóllehet Müller levelei arra utalnak, hogy azt is elkészítette¹¹¹ – 1703-ban már csak a vésnökre várt. Marsigli azonban nem találta elegendőnek a kilenc térképet. Szükségesnek látott még egy összesítő lapot is, amely a felsorolt valamennyi országról, fejedelemségről és dukátusról áttekintést ad, valamint hasznosnak látta elkészíttetni Magyarországnak azt a térképét, amelyen a Bonfini által leírt állapotok láthatók.¹¹² A térképész számára a kéziratkötet elején utasítást fogalmazott meg, miszerint Szlavónia mappáját azoknak az ismereteknek a birtokában kell elkészíteni, amelyekre a határkijelölés során tettek szert, valamint a Száva és a Dráva folyókról meglévő vázlatrajzok felhasználásával. Végül pedig a mohamedán hitre tért horvát keresztény családok genealógiáját is csatolni kell, még akkor is, ha nem teljesekek. Ezek a megjegyzések arra vallanak, hogy a lezárttság látszata ellenére sem volt még befejezve a könyv. A térképek keletkezésének körülményeiről Bolognában őrzött leveleiben Müller beszámol.¹¹³

IV. Térképtörténész a „jégen”

A zágrábi Vitezovič-térképek

A Zágrábi Állami Levéltárban őriznek négy olyan anonim kéziratot, a karlócai békekötést követő határkijelölés során készült térképet, amelyekről a horvát szakirodalom úgy tudja, hogy azokat Pavao Ritter Vitezovič (Paulus Ritter) rajzolta. Annyira Ritternek tulajdonítja azokat, hogy rajzolójuk nevét még csak zárójelbe sem teszi annak jelzésére, hogy szignálatlan térképekről van szó.¹¹⁴ Pedig jelen esetben minden oka meg lett volna arra, hogy Ritter szerzőségét fenntartással kezelje. Egyedüli támasza ugyanis hipotézisében Vjekoslav Klaič, aki 1914-ben kiadott Ritter-életrajzában azt állítja, hogy a határtérképezésben Ritter Müller munkatársa volt.¹¹⁵

Fantomtérképész?¹¹⁶

A levéltári kutatásaink nyomán fellelt dokumentumok mind azt

111 BUB Mss di Marsigli Vol. II. B. 63. levél. p. 164. Nürnberg, 1703. május 12.

112 Antonio Bonfini 1486-tól Budán Mátyás király udvari történetírója. Rerum Hungaricarum Decades címen megírta Magyarország történetét a hunoktól a maga koráig (1495).

113 BUB Mss di Marsigli Vol. 82. pp. 174–177.; J. C. Müller; Nürnberg, 1703. április 17. latin; BUB Mss di Marsigli Vol II. B. 63. Brief. p.164. Nürnberg, 12. Mai 1703.

114 Kartografski izvori za povijest Triplex Confinium; Cartographic sources for the history of the Triplex Confinium; Kartographische Quellen zur Geschichte des Triplex Confinium. (Hrvatski drzavni arhiv Zavod za hrvatsku povijest Odsejka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu), 2001, als Ausstellungskatalog anlässlich des 300 jährigen Jubiläums des Friedensvertrages von Karlowitz publiziert.

115 Vjekoslav Klaič: Život i djela Pavla Rittera Vitezoviča (1652–1713); U Zagrebu; Izdala Matica Hrvatska, 1914.

116 Katalógusunknak a Zágrábi Levéltárban őrzött térképekről szóló fejezetéhez kapcsolódó probléma.

mutatják, hogy Ritternek egészen más szerep jutott a határkijelölés során. A horvát rendek azért adták őt Marsigli mellé, hogy segítse a horvát történelem labirintusában kiigazodni.¹¹⁷ Ennek érdekében történelmi dokumentumokat valamint Horvátország területét mutató térképeket juttatott el Marsiglihoz. Erről néhány Bolognában fennmaradt levelében szó is esik: kéri például vissza a térképeket, melyeket kölcsönbe adott Marsiglinak.¹¹⁸

Ritter szolgáltatta azokat a történelmi anyagokat is – horvát nemesi családok családfáit és címereit –, amelyeket Marsiglinak a Magyar Királyság (Monarchia Hungarica) c. kéziratkötetében találunk.¹¹⁹ Szolgálatiért viszonzásul azt kérte Marsigitól, hogy horvát nyelvkönyve kiadásához szerezzon Bécsben ezer tallért.¹²⁰ Ritter a határkijelölés ideje alatt több Marsigit dicsőítő verses levelet is írt, de egyikben sem esik szó arról, hogy bármiféle kartográfiai tevékenységet fejtett volna ki a határkijelölés ideje alatt. Sőt, az a tény, hogy olyan úr volt ő, aki szolgálival utazott, ennek egyenesen ellentmond:

*Tőled elválván, és a várat elhagyván, Dresnik alatt
Én, a Te áldott kegyeddel gazdag lovag
Éhemet oltani a folyó partjára mentem,
És, ahol a víz hullámain híd íveli át,
Szolgáim halakat és rákokat sütöttek nekem,
Melyeket pusztá kézzel tudtak fogni a vízben.*¹²¹

Ritternek Marsiglival való találkozásából tehát arra lehet következtetni, hogy csak bizonyos ügyekben, alkalomról alkalomra kereste fel a határkijelölésen dolgozó olasz tudóst.

Egy másik költeménye, amely a határkijelölés idején, egyik, a fentihez hasonló látogatása alkalmával született, ugyancsak hallgat arról, hogy valami módon de facto részt vett volna a térképek rajzolásában. Ebben a 60 soros versben például csak a lerombolt várakat siratja, és a szebb jövőben való reményének ad hangot.¹²²

117 Rittertől származik Horvátország földrajzi taglalása: Maritima, mediterranea, interamnensis sive Savia Croatia; Citerior Croatia; Ulterior Croatia.

118 BUB Mss di Marsigli Vol. 79. pp. 42–43. Zágráb, 1699. december 11. „*Libellum hunc [...] una cum Mappis Geographicis, si iis non indigeat, mihi remissum iri cupio, perlectum, azaz: Ezt a könyvecskét kiolvasás után, a geográfiai térképekkel együtt, ha már nincs rájuk szüksége, nagyon szeretném, ha visszaküldené.*

119 BUB Mss di Marsigli Vol. 28.

120 BUB Mss di Marsigli Vol. 79. pp. 42–43. Zágráb, 1699. december 11.

121 BUB Mss di Marsigli Vol. 79. pp. 40–41. P. Ritter Marsiglihoz. Zágráb, 1699. október 9.

Postquam a te redii, sub Dresnik arce relicto, Qua firmo fluide ponte
jugantur aquae,
Faustus amore tuo, et munere dives Eques; Hic mihi pisciculos famuli,
cancrosque pararunt,
Consedi fluminis primus pransurus ad amnem, Quos poterant nuda capere in amne
manu...

122 A vers címe: Ad comitem Marsilium, caesareum legatum. Befejező sorai jól érzékeltetik, hogy nem beosztotti viszonyban állt Marsiglival:
Vade bonis avibus: rediturus sic aliquando, Reddatur Regi libera Rama suo.
Ut reddas Bosnam et Sirmia rura mihi. Ut facili humanae variantur tempore
sortes:

Ritter életműve ugyancsak arról árulkodik, hogy elsősorban költői és történelemírói ambíciói voltak. Marsigli életének határkijelölési korszakával is foglalkozó John Stoye hasonlóképpen csak úgy említi Rittert, mint történészt.¹²³

Ügyesen rajzolt, amit neves személyekről és várakról készített metszetei tanúsítanak. Klaič ide vonatkozó sorait idézzük: Rézmetszetein szignálta saját alkotásait: »Paulus Ritter sculpsit« vagy »P. R. Sculp.«, ismét mások alá »Paulus Ritter fecit«, »P. Ritter fecit«, »P. R. Fec.«, »P. R. f.« vagy »Ritter fecit«. Legtöbbször nevének kezdőbetűit írta: »P. R.« vagy csak egy »R.«-et... Legjelentősebbek talán azok a rézmetszetei, amelyek Krsko települését és városát, illetve Zuzemberk terét és városát mutatják be; egyéb képei kisebb városokat és udvarházakat ábrázolnak.¹²⁴ Térképekről azonban egy szó sem esik!

Klaič szerint Matheo Vischernél a térképrajzolást is tanulta. Különös azonban, hogy amíg Klaič Vischerről szólva nem mulasztja el annak térképét is megnevezni,¹²⁵ addig Ritternél egyetlen általa készített térképcímet sem említi, még akkor sem, amikor vár- és városrajzairól szól, miként fentebb láttuk. Annál inkább hallunk Ritter költői és történelmi témájú munkáiról.¹²⁶

Mindezek ellenére a fent említett katalógus úgy foglalkozik Ritterrel, mint aki a határkijelölésben Müllerrel egyenrangú térképészként vett részt. Térképészeti erényeinek bizonyítására a Zágrábi Levéltárban őrzött négy névtelen, kéziratos térképet hozza. Az egyik ilyen, egyébként impúrum-térkép kópiáját a katalógus szerkesztője közölte is. Ennek bal felső sarkában, mintegy utasításként az olvasható, hogy milyen színnel kell majd (ti. a tisztázati példányon) meghúzni az egyes vonalakat. A térkép a Müller által rajzolt bolognai impúrum hű másolata, és ugyancsak impúrum.¹²⁷

A másik két térképnek a párja szintén fellelhető Bolognában és

Et quem Rama prius captum captiva tenebat, Sorte dein venias cum meliore.
Vale.

A verset Klaič idézett könyve közli.

123 John Stoye: Marsigli's Europe 1680-1730. New Haven and London, 1994.

124 Az életrajzban példaként közölt várrajzok: Seisenberg, Gurckfeld, Bogensperg; portréi: Valvasor és Vischer.

125 Topographia Ducatus Styriae. 1681. Authore et Delineatione Georgio Matheo Vischer.

126 Pauli Ritter Nova Musa sive pars artificiosa operum poeticorum anni MDCLXXXIII.; Pauli Ritter equitis Croatae Opera Anagrammaton (pars prima, liber primus sive) Laurus auxiliatoribus Ungariae (Authore P. Ritter Eq. Croat. 1687.); Fata et vota; sive opera Anagrammaton; 1. Arae et Foc Illyricorum. 2. Regiae Croatiae Lachrymae. 3. Plorans Segnia Libri quatuor. 4. Epistolae Didus. 5. Gloria muliebris. 6. Centurae aliquot Epistolarum familiarium. 7. Artificiosa Poesis. 8. Clincus et Trintron Dialogi lepidissimi. 9. Paeta delirans. 10. Triumphus Amoris. 11. Liber Epitaphiorum. 12. Liber Epigrammaton. 13. Budimirus periclitatus. 14. Mausoleum Regum Croatiae. 15. Nassa in Historicos Illyricos. 16. De Regno Croatiae Historia...; Pavao Ritter u sluzbi cara i kralja Liopolda I. (1700-1703) Stematographia, sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio, et restitutio, authore Equite Paulo Ritter.; Marsiglinek könyveket küldött: BUB Mss di Marsigli 79. Vol. I. p. 40. Szlavónia bánjairól szóló tractatusát is megküldte. Uo. p. 191. A császár parancsára Bécsbe ment, hogy Horvátország határainak utána nézzen. Uo. p. 195.

127 HDA/KZ D I. 17, impúruma: BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 12.

ugyancsak Müller munkái.¹²⁸

A negyedik mappának nyomát¹²⁹ nem találtuk a Marsigli hagyatékban. Nem is ugyanaz a kéz rajzolta azonban, mint a másik hármat! Ezt erősíti meg ezen utóbbinak a felirata, ahol a térképet „tabula”-nak mondja a szerző, amely szót Müller határtérképeinek feliratában sohasem használt.

V. Az anonim térképek Müller-i szerződéségenek igazolása

Közvetlen érvek

Az első lépések megtételénél két fontos támaszunk volt:

a. Térképek, amelyeken aláírásával igazolta, hogy ő a szerző, mint például a 39 (41) szelvényes határtérkép esetében.

b. Levelei, melyeket 1702–1703 között Marsiglihoz írt. Ezt az időszakot Müller Nürnbergben kizárólag térképek rajzolásával töltötte. Leveleiben rendre beszámolt az elvégzett munkákról, sőt tételes kimutatásokat is mellékel. Ezek alapján biztosra vehető, hogy a Magyar Monarchia országai címet viselő kéziratkötet élén található 9 térképet, a Danubius Duna-térképeit, a vízrajzi részben a Mappa potamographica-t, a Római régiségek kötetében a Kárpát-medence térképét, melyen a régészeti lelőhelyeket tüntette fel, az ásványok kötetének azt a két térképét, melyek a magyarországi bányák helyeit mutatják, a Vegyes megfigyelések kötetének a Duna forrásvidékét mutató térképeit ő rajzolta.¹³⁰

Közvetett érvek

Stílus, helyesírás, nyelvhasználat

Ha lingvisztikailag megvizsgáljuk a térképek címfeliratát, akár pedig a jelmagyarázatok vagy tartalmi leírását, rá jellemző - leveleiből is ismert - szófordulatokkal, kifejezésekkel, mondatfűzéssel találkozunk. Csak néhányat említünk: Mappa lineae limitaneae particularis; Mappa geographica [...] exhibens; Delineatio situationis ..., ugyanakkor sohasem használja a mappa helyett a tabula-t. Ezek persze önmagukban nem sokat mondanak, de ha más kortárs latin nyelvű térképek felirataival vetjük őket össze, akkor már igen.

Sok a fölösleges interpunkció: Mappa Geographica; Lineae, inter utrumque Imperium, Limitaneae, partim jam compositae, partim adhuc indecisae, Tractum, a Confinio Triplici...

A helység- és földrajzi nevek után szeret pontot tenni: Nagjalos.; Possavia.; Petrovaz.; Illok.

Külalak: az írás és vonalvezetés sajátosságai

A biztosan Müllernek tulajdonítható térképek felhasználhatók azok sajátos formai jegyeinek meghatározására. Különösen hasznos azoknak a szimbólumoknak a vizsgálata, amelyek gyakran ismétlődnek:

a bokrok szimbólumai;

a hegyek, a mocsarak, a folyók ábrázolása;

128 DA/KZ, D. I. 60, impúruma: BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 21; HDA/KZ D. I. 64, impúruma: BUB Mss di Marsigli Vol. 49. p. 18.

129 Tabula Geographica Likanssem et Corbaviensem Comitatus una cum Partibus circum vicinis Regni Croatiae Exhibens. 65×45 cm; HDA/KZ, B. III. 1.

130 BUB Mss di Marsigli Vol. II. B. 63. levél. p. 164. Nürnberg, 1703. május 12.

a színezés, valamint bizonyos kurzív és nem kurzív betűinek az írásmódja.

Tartalmi jegyek

Azokat a helyeket, amelyek földrajzi pozícióját csillagászati úton meghatározta, a saját adatai alapján jelölte be térképein akkor is, ha a mintául vagy alapul szolgáló lapon másképpen van. – Gondolhatunk itt bármelyik Magyarország-térképére, amelynek megrajzolásához nyilván közkezen forgó előképeket is használt. Revelánsnak kell tehát tekintenünk azt a tényt, hogy térképein bizonyos helyek egymáshoz való viszonya állandó.¹³¹ Így ha például a *Mappa potamographica*, a *Mappa Geographica facta in usum Commerciorum...*¹³² és az *Theatrum antiquitatum Romanarum in Hungaria...* térképén¹³³ Budát, a Dráva-torkolatát, a Tisza torkolatát, valamint az Una folyó torkolatát Bécsből valamennyi fent említett térképen összekötjük egymással, a húzott egyenesek által bezárt szögek azonosak.

Ha tehát példának okáért a Tisza vagy a Dráva torkolatának földrajzi helye valamelyik ismeretlen térképen a biztosan Müller-i térkép ábrázolásával megegyezik, az komoly érv a Müller-i szerzőség mellett.

Egy kiragadott példa a Müller-i szerzőség bizonyítására

Megközelítő kérdések

Szinte minden térkép más és más megközelítést igényel, illetve kínál. A sok közül Horvátország anonim térképét emeljük ki, amely szépségénél és jelentőségénél fogva megérdemli, hogy külön is foglalkozzunk vele.¹³⁴ Először a Marsigli Múzeum kiállításán talákoztunk vele. A kiállítás rendezője által aláírt szöveg arról árulkodott, hogy semmi biztosat nem tudtak róla. Csupán a katalógus foglalt határozottan állást: Lipót császár megbízásából készítették a határkijelölés idején.

Készítőjének neve és a készítés ideje nincs feltüntetve. Kézzel színezett. Színei nagyon finomak.

Az első kérdést a térkép keletkezésének idejével kapcsolatban tettük fel: helyes-e a bolognai katalógus időmeghatározása, amely szerint az a határkijelölés idején készült?

Válaszunk nemleges. Ellene szól ugyanis, hogy a térképen berajzolt osztrák – török közös határt a munka végeztével, tehát 1701. május 5-én ratifikálták. Márpedig a térképen pontosan be van jelölve ez a határvonal, miként Müller által 1702–1703-ban rajzolt 39 (41) szelvényes nagy határtérképen – az Una folyó mentén ugyanazon jellegzetes hiátus ötlik szemünkbe. Joggal tételezzük tehát fel, hogy csak 1701. május 5. után, tehát a határkijelölés során realizált tényleges határvonal ratifikálása után, de 1702 előtt készült.

A második kérdés: Kinek készült a térkép? Valóban a császár számára?

131 Természetesen a csillagászati helymeghatározás után készült térképekre kell gondolnunk.

132 Bécs ÖStA HKR Akten, BLG 1701. Juli/42; 77. doboz; 10. jelentés F mellékelete.

133 BUB Mss di Marsigli Vol. 32. p. 5.

134 BUB Mss di Marsigli Rotolo 23.

Ha igen, akkor joggal tovább kérdezhetünk: Úgy miért maradt az Marsigli birtokában?

A fent említett „Magyar Királyság országai” című kéziratkötet, de például Paulus Ritter levele is igazolja, hogy Marsigli kiemelt érdeklődést tanúsított a Zrínyi-család iránt. Nem lehet véletlen, hogy a három határ találkozásánál lévő Knintől balra, Ostrovitzánál, a következő bejegyzés olvasható: A híres Zrínyi család származik innét, amely később aztán Zrínyi várára cserélte lakhelyét.¹³⁵

A térkép keletkezésének idejéből és rendeltetéséből a szerzőre vonatkozóan érveket kovácsolni természetesen nem lehet. Azt azonban megmutatják, hogy lehetett a szerző Müller is, és hogy minden bizonnyal nem a császár, hanem Marsigli számára rajzolták.

A Müller-i szerzősége vonatkozó bizonyítékok

Vízrajz

Abból indultunk ki, hogy ha valóban Müller térképünk szerzője, akkor az általa a határkijelölés során megismert és számos alkalommal megrajzolt részletek megegyeznek a többi térképének az ábrázolásával. Egybevetettük tehát:

az 1709-ben nyomtatásban is megjelent nagy Magyarország-térképével,

egy általa szignált határtérképpel,¹³⁶

és a fent említett Monarchia Hungarica kéziratban található Horvátország-térképpel.¹³⁷

Mind a hármukat bizonyítottan Müller rajzolta.

Továbbá az 1709-ben nyomtatásban megjelent Magyarország-térképének feliratában Müller kihangsúlyozta, milyen gondosan ellenőrizte, illetve ellenőrizték a jelentősebb folyók folyásirányát. A térképek vízrajza tehát egyedi jegyeket visel. Ehhez járultak a csillagászati helymeghatározások, amelyeket legalább annyira fontosnak tartott, amit megerősít az a tény, hogy a másodikként említett, általa szignált kéziratos határtérképnél mindkét momentumot kiemelte. Jeleinek magyarázata alatt az alábbi megjegyzéseket közli:

A térkép szélére írt fokokat a határkijelölő bizottsági munkák alatt néhány csillagászati megfigyelés segítségével saját magunk határoztuk meg;

*A nagyobb folyók folyását, miként az Unáét Novitól torkolatáig, a Szávaét Agramtól Mitrovitzig, a Tiszáét torkolatától Szegedig, a Marosét Déváig természetes kanyarulataikkal iránytű segítségével kapott adatok alapján ábrázoljuk.*¹³⁸

Biztosak lehetünk tehát abban, hogy ezeknek a térképeknek fokbeosztása és vízrajza sajátos jegyeket viselnek, ezért a szerző kilétét illetően revelánsak.

Földrajzi koordináták

Hasonlítsuk össze a korábban már azonosított és bizonyítottan Müller-féle kéziratos Horvátország-térkép fokbeosztását és az

135 Domus natalitia familiae Zriniana; quam vero postmodum, cum arce Zerini, permutavit.

136 Bécs ÖStA KA Kartensammlung B IX c 632.

137 BUB Mss di Marsigli Vol. 28.

138 Ez a felsorolás és megfogalmazás csaknem teljesen megegyezik a Magyarország-térképének feliratában olvashatóval.

anonim Horvátország-térképünk fokbeosztását! Ez a két térképen teljesen megegyezik: XLVI; XLV; XLIV; XLIII; XXXVIII; XXXIX; XLI; XLII.

Formai jegyek

A szerzőség eldöntésénél segítségünkre voltak a térképen található kurzív bejegyzések, mivel módunkban állt összevetni őket az autográf Müller-levelekkel.

Hasonlóképpen hasznosnak bizonyult a nagy számú nyomtatott betű elemzése. Müller a térképek tisztázati példányait általában nyomtatott betűkkel írta, amelyek ugyancsak bőséges lehetőséget kínáltak az összehasonlításra, és a szerzőre vonatkozó következtetések levonására, hiszen a térképek egy részét kézjeggyével látta el.

A térkép domborzat-ábrázolása, színezése; szimbólumai ugyancsak Müller térképeire jellemzőek.

Összegezve: mind a tartalmi, mind pedig a formai sajátosságok azt bizonyítják, hogy ezt a térképet valóban Müller rajzolta.

VI. Eligazító megjegyzések

A levéltárak

Katalógusunkban bemutatott térképek bolognai, bécsi és zágrábi levéltárakban találhatóak. Ennek megfelelő sorrendben – de az áttekinthetőség érdekében témákra osztva –, írtuk le őket.

A Bolognában őrzött térképek közül előre vettük a Duna-monográfia számára készülteket és a helyszínrajzok változatait, majd következnek a határtérképek impúrumai és egyéb térképek. Ezt illetően a tartalomjegyzék eligazít. Fontosnak tartjuk azonban ismételten hangsúlyozni, hogy a leírás rendjét nem a leltári számokhoz igazítottuk, hanem rendező elvül a témát választottuk, hogy érzékeltetni tudjuk, hogyan forrott egyre tisztábbá a Duna-monográfia alapeszméje és tökéletesedtek a térképek.

Bécsben három archívumban őriznek Müller-térképeket: a Hadilevéltárban (ÖStA KA), a Nemzeti Könyvtár Térképgyűjteményében (ÖNB Kartenabteilung), és a Nemzeti Könyvtár Kéziratgyűjteményében (ÖNB Handschriftensammlung).

A Hadilevéltárban a téma természetéből adódóan találhatóak a határtérképek, illetve a határról küldött térképek. Aki tehát ezt a területet kutatja, „mindent” megtalál itt – még a 39 szelvényes térképet is. Igaz, csak másolatban, de itt legalább hozzáférhető.

A Nemzeti Könyvtár Térképtárában azokat a Müller-i térképeket őrzik, amelyek az Örökös Tartományok felmérésekor készültek. Hozzáférésük egyelőre problematikus, mivel számítógépre való feldolgozásuk most folyik.

A Nemzeti Könyvtár Kézirattárában van a féltett kincsként őrzött 39 (41) szelvényes határtérkép. A kötése sajnos nem viseli el azt, hogy a kutató kedve szerint forgassa, éppen ezért gyakorlatilag nem hozzáférhető. A pergamenek viszont – mert ezeket a gyönyörű térképeket Müller pergamenre rajzolta –, épek, színei elevenek. Zágrábban az Állami Levéltárban őrzött, Paulus Ritter Vitezovič-nak tulajdonított térkép közül hármat, mivel azok Müller alkotásai, ugyancsak közöljük.

A térképek feliratai

A határtérképek különösen bővelkednek latin nyelvű feliratban. Olyan információkat tartalmaznak, amelyeket a történészek számára fontosnak tartottunk. Éppen ezért magyarra fordítottuk őket, és egyben az eredeti latin szöveget is közöljük. Azért azonban, hogy az egyes térképek témájáról a latinul nem, de angolul, olaszul vagy németül tudók is képet alkothassanak maguknak, a rövid címet ezen a három nyelven is megadjuk.

A Fantom térkép és térképész históriáját azzal a tudattal írtuk meg, hogy könnyen jégre lép, aki régmúlt idők dolgaiba ártja magát, így magunk is. Éppen ezért nem a minden titkot feltáró fölényével bocsátjuk útjára ezt a kötetet. Szolgálni akartunk vele, és reméljük, ez sikerült is. Bízunk abban, hogy előző munkánk, *A Duna fölfedezése* és ez a katalógus, a nyomunkba lépőknek és a velünk vitatkozóknak segít majd közelebb jutni a történelmi igazsághoz.

Johann Christoph Müllernek is igazságot szerettünk volna szolgáltatni. Kiváló tehetségét az osztrák térképtörténészek felismerték, és az Örökös Tartományok területén végzett munkásságáért méltán ápolják emlékét. Magyarországnak is volna oka alakját magasra emelni! A katalógusban felsorolt közel négyszáz térkép és helyszínrajz életműve páratlan nagyságát, a mellékelt térképmásolatok pedig térképeinek kiválóságát bizonyítják. A kortársak felismerték rendkívüli tehetségét: Marsigli mindvégig csak vele rajzoltatta igényesnek szánt térképeit, Bécsből pedig 1703-ban, amikor még Nürnbergben a Magyar Királyság országai és a Danubius térképein dolgozott, követ útján hívták Bécsbe, hogy a császár térképészi tisztjét betöltse. Mikoviny Sámuel¹³⁹ pedig, amikor tőle Tomka-Szászky János¹⁴⁰ földrajzkönyvéhez¹⁴¹ Magyarország-térképet kért, ő, aki az országot vármegyénként felmérte és térképezte, Müller Magyarország-térképét adta – csupán csak helyenként „emendavit”, kiigazította.¹⁴²

139 Mikoviny Sámuel (1700–1750) európai hírnévű térképészünk.

140 Tomka-Szászky János (1700–1762) evangélikus lelkész és tanár, 1732-től Pozsonyban az evangélikus gimnáziumban Bél Mátyás mellett működött.

141 *Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam*, Pozsony, 1748.

142 Bél Mátyás (1684–1749) előszava Tomka művéhez.